

„Droschak”

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՈՇԱԿ

Adresse:

RÉDACTION DU JOURNAL

„Droschak”

GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

Ի Ր Օ Շ Ա Կ Ի Շ ՈՒ Ի Ր Ջ Ը

Հարցեր շատ ունինք—ցաւոտ ու տանջող: Եւ ամենից տանջողը—կ ա զ մ ա կ ե ր պ ու լ թ ե ա ն հարցը...

Պատմութիւնը դրել է յատկապէս մեր կուսակցութեան առջև ահագին, դժւարալոյծ մի պրօբլեմ. կոյւ մղել միաժամանակ երկու-երեք ֆրօնտի վրայ, մերթ խաղաղ, մերթ արիւնոտ, արկածալի շեշտել միաժամանակ երեք տարբեր միջավայրում—Ռուսաստանում, Թիւրքիայում, Պարսկաստանում—և շեշտել, իբրև մի տեսակ պատերազմող կողմ, իբրև մէկը իրաւարար գործօններից. աշխատել, վերջապէս, բոլոր երեք ազդեցութեան շրջաններում, որպէս խաղաղ և բնականօրէն վերածնութեան մի ազդակ:

Միշտ գիտակ այդ իրողութեան և միշտ կանգուն պարտականութեան դաշտի վրայ, մենք երբէք չենք չափազանցել մեր ուժերը, չենք էլ ուրացել, նւաղեցրել արհաւիրի խոչընդոտները: Քայլել ենք միշտ սոփորեած բոլոր ճշմարիտ յեղափոխականների այն աւանդական նշանաբանով, այն կորովատու գիտակցութեամբ՝ որ խիզախ և անձնուրաց փոքրամասնութիւնը, ուր որ էլ լինի, ինչ պայմաններում էլ որ շարժւի, կարող է յամառ ու յարատև ձիգերով ձանապարհ բանալ լեռնացած խոչընդոտների միջից և առաջնորդել ժողովուրդներին դէպի ազատութեան ու արդարութեան հանգրւանները: Այդ հաւասար մի վայրկեան իսկ չը լքից մեզ՝ մեր քսանամեայ երկարաձիգ ու դրամատիկ ուղիի վրայ. յեղափոխական հիմնուրաց դաւանանքը ապացուցեց հետզհետէ իր փրկարար իմաստութիւնը և մենք ունեցանք վայրկեաններ—կովկասեան ճակատամարտները—երբ այդ խիզախ փոքրամասնութիւնը մէկէն ի մէկ ուռձանալով, կերպարանափոխելով, դարձաւ ահեղ ու յաղթական մեծամասնութիւն, ձուլեց ամբողջ ըմբօստացող ժողովրդի հետ, իսկ փոթորիկն անցնելուց յետոյ, ազատութեան կարճատև մեղրամիստում, հանդէս եկաւ—Պետական Գումայի, Ռուսահայոց Կենտրոնական Ժողովի ընտրութիւններին—որպէս միակ ղեկավարը ժողովրդական ճակատագրի:

Եւ այսօր, երբ յետադարձ մի հայեացքով պրպըտում ենք մեր ապրած հերոսական դրւագները

իրաւացի հպարտութեան հետ՝ մի բուռն, անդիմադրելի տենչ ենք զգում—շարունակել ապագայում, յարատևել նոյն ուժով ու հմայքով, նոյն տիրական է միշտ աւելի այլազանեղ պաշտօնով, առաքելութեամբ:

Երբ Ռուսաստանում Հոկտեմբերեան մանիֆեստը բաց արեց սահմանադրութեան ու ազատութեան նոր դարաղլուխ, եղան մարդիկ մեր տխմարամիտ հակառակորդների բանակում, որ ասում էին. „Դաշնակցութիւնը այլ ևս չունի գոյութեան իրաւունք կովկասում, այդ իրաւունքը մնում է միայն Թիւրքիոյ մէջ“: Յուլիսեան յեղափոխութիւնից յետոյ էլ, նոյն մարդիկ, անտարակոյս, մտածում էին. „Թիւրքիայից էլ Դաշնակցութիւնը վերացաւ, պիտի վերանայ, բանի որ այլ ևս պէտք չը կայ մարտական-գաւազրական կուսակցութեան“...

Խիստ դիւրութեամբ էին լուծում նրանք մի մարմնի գոյութեան հարցը, և միանգամայն տրամաբանօրէն՝ իրենց չափով ու տեսակէտով: Իրենց չափը—իրենց սեփական գոյութիւնն էր, անսկզբունք, անծրագիր, անդաւանանք, առանց որոշ սօցիալական աշխարհահայեացքի, առանց որոշ ու յարատև ուղղութեան: Եւ նոյն չափը կիրառում էին հակառակորդ մարմնի վրայ... յնա պատահական մի խմբակցութիւն է, որ ապրել է իր շրջանը և պիտի լուծւի“...

Սակայն, այդպիսի „պատահականութեան“ իմաստով չէ, որ Դաշնակցութեան հիմնադիրները ըմբռնել են իրենց թանկագին ստեղծագործութիւնը: Եւ նրա համար չէն հայ ժողովրդի հերոսական դաւակները տաննակ տարիներով պայքարել ու նահատակել կազմակերպութեան գրօշակի տակ, որպէսզի իրենց ծնողի նւիրական առաջադիմութեան դատը թողնելի մի գեղեցիկ օր հակաժողովրդական, գաղափարազուրկ խաժամուժի ձեռքը...

Դաշնակցութիւնը յարատևում է նոյնքան հզօր ու պերճախօս *raison d'être*-ով, որքան առաջ: Մինչև օրս, բռնակալութեան շրջանում, նա եղել է հայ ազատագրական շարժման խորհուրդը, այսուհետև, սահմանադրութեան շրջանում—եթէ համարենք այն կատարեալ ու յարատև—նա դառնում է խորհուրդը հայ-ժողովրդական առաջադիմութեան: Այդտեղ նրա գործունէութեան ծրագիրը նոյնքան յստակ է,

որքան առաջ: Այդպէս նրա սօցիալ-փիլիսոփայական աշխարհայեացքը նոյնքան հուռ, հրապուրիչ ու արգասաւոր է, որքան նախնին դաւադրական-յեղափոխական հաւատամքը:

Հարկ կայ յիշել, որ այդ «նախնին» մեր ալեձուփ ու երբերուն իրականութեան մէջ դեռ պահպանուած է իր ահարկու այժմէութիւնը, դեռ մերթ ընդ մերթ նշմարել է տալիս իր պաշտպանողական կամ յարձակողական վերադարձի հնարաւորութիւնները: Ռուսաստանում՝ նա նոյնիսկ կենդանի անհրաժեշտութիւն է...

Ահա թէ ինչու հայ ժողովրդական և մարտական հուսակցութիւնը միշտ անխռով անցնելու է թշնամիների ու հակառակորդների իր դէմ հանած պատենշներին և շարունակելու է իր դերը, որպէս հայ կեանքի մի կատարելի մարտիկ, որի գոյութիւնը շին քննադատում և որի առջև միայն խոնարհուում են:

*

Շարունակել աւելի կարող ու բեղուն, յարատեւել աւելի զօրեղ գրաւականներով ու փաստերով... Այս է ամբողջ հուսակցութեան իղձը: Եւ որպէսզի միշտ պատուով կարողանանք դուրս ելնել դալոց հնարաւոր տագնապներից, որպէսզի աշոգութեամբ կարողանանք առաջ տանել երեք տարբեր միջավայրում մեր ստանձնած դժուարին առաքելութիւնը, անհրաժեշտ է ամենից առաջ իրականացնել մէկ բան—կադմակերպութիւն: Հզօր ու հուռ մի ծլօկ, գաղափարական և մարտական մի ներդաշնակ ամբողջութիւն, պատկառելի իր որակով ու քանակով, տարածութեամբ և խորութեամբ, որ ընդունակ լինի իր կորովի միջամտութիւններով շեղոցացնել հակայեղափոխական ու յետադէմ հոսանքները և ապահովել հայ ժողովրդի անկաշկանդ առաջադիմութիւնը:

Իրօշակի շո՛ւրջը... Ի՞նչ փոյթ, թէ բէակցիան թեւատարած իշխում է Անդրկովկասում, թէ արեւողման խուժանը պատրաստում է Գումայի մէջ նոր սպառնաքին հարցապնդումներ Հ. Յ. Գաշակցութեան դէմ... Ստոլիպինին կարող են միանալ հայ ազգի մրուրը կազմող բոլոր անպատիւ հերոսները—և դարձեալ շին խորտակի հայ ժողովրդի միջնաբերդը:

Ի՞նչ փոյթ նաև, թէ Երիտասարդ Թիւրքիայի ազգայնամոլ երևակայութիւնը յորինել է 4-րդ յօդուածը, որ արդէն իսկ փորձեր է անում կիրառելու... Արդիւլ Համիդի դժոխային հնարքներն անգամ Հաջողեցին ջնջել հրապարակից հայ քաղաքական հուսակցութիւնը: Չեն աշողի և նրա երիտասարդ ընդօրինակողները, չորրորդ յօդուածը կը վերադառնայ ու նորէն կը ծեծւի պարլամենտի մէջ, բոլոր շատ թէ քիչ ուսկավարական տարրերը իրենց պատուի պարտք կը համարեն՝ հուռել յանուն գուժարուժանների ու կազմակերպումն իրականացնելու իրականացար ազատութեան:

Գաղմակերպել... Այդպէս է ներկայի մարտակոչը:

Եւ նախ՝ Գ ո վ կ ա ս ու մ: Ուժեղը այնտեղ զլատուած, ցիրուցան, կազմակերպութիւնը՝ շատ տեղերում կազմալուծուած: Արդիւնը հիասթափութեան:—Երբէք: Յեղափոխական կորովը մարած:—Ամենևին: Դա բէակցիայի ժամանակաւոր յաղթանակն է, որ տարածել է իր գերեզմանային շունչը ամբողջ ուստեական կայսրութեան վրայ: Դա ըմբոստութեան ժամանակաւոր տեղատուութիւնն է՝ իր բոլոր ցաւագին արտայայտութիւններով:

Դառն է, անշուշտ, շափազանց դառն՝ մտաբերել մտիկ անցեալը, ազատութեան մեղրամիսը, երբ 15 տարւայ «ստորերկրայ» գոյութիւնից յետոյ, մէկէն ի մէկ լոյս աշխարհ ընկանք և մեր գուռ միտինգներով, խօսքի ու մտքի ազատ մարզանքներով թնդացրինք հրապարակը... Դառն է յիշել, որ այդ բոլորից յետոյ նորէն իջանք դէպի ստորերկրայ աղջամուղջը, նորէն ամբողջ յեղափոխական Ռուսաստանի հետ փարեցինք դաւադրական կարբօնարիզմին... Կորցրինք, տանու աւելնք յեղափոխական շրջանի մի շարք կարևոր նւաճումներ...

Այդ գիտակցութիւնը ճնշում է մեզ, բայց չի վհատեցնում: Մենք հաւատում ենք, որ հեռու չէ ազատագրական նոր յորձանքը, հաւատում ենք, որ բռնապետական կառավարութիւնը իր գլխապատառ վազքի մէջ դէպի նախկին, պօրեդօնօսցեպեան օրերը՝ դատապարտած է խորտակելու... Պէտք է փութացնել այդ խորտակումը կամ յամենայն դէպս—այս մէկը գուցէ ամենահրամայականն է մեզ համար—պէտք է հսկել, որ սահմանադրական բռնապետութեան այդ վազքը թանկ չը նստի հայ ժողովրդին, չը բերէ նրան նոր աղէտներ, նման 1903-ի, 1905—906-ի աղէտներին, չը խլէ նրանից ազգային առաջադիմութեան այն լղարիկ իրաւունքներն ու հաստատութիւնները, որոնք նոյն յեղափոխական օրերի նւաճումներից են:

Կարբօնարիական գետնայարկեր... Ի՞նչ արած, երբ կառավարութիւնը գոռով քշում է այնտեղ յեղափոխական բոլոր մարմինները: Պէտք է համակերպել այդ ճակատաբախականութեան, բայց համակերպել ոչ իբրև ստրուկ, այլ իբրև ըմբոստ, որ գնում է սրելու իր գէնքերը մթութեան մէջ, որպէսզի բարեպատեհ վայրկեաններին դուրս արշաւէ ժողովրդային գանգաւածների հետ և կամ գաղանի դարաններին շանթահարէ հին բեժիմի խիստ եռանդուն ռահմիբաներին: Մենք ուզեցինք խաղաղ պայքար սահմանադրական իրաւակարգի մէջ—մեզ մղեցին նորէն դէպի դաւադրութիւն և արիւն: Չեռնոցը նեւուած է ամբողջ ազատասենչ ու յեղափոխական Ռուսաստանին և վերջինը բարձրացնում է այն, թէկուզ պէտք լինի իր լիակատար յաղթութեան համար դարձեալ տասնեակ տարիներ ձիգ ու զօհողութիւն...

Դաւադրական շրջանը վերադառնում է կայսրութեան բոլոր բաժիններում, անգամ Ֆինլանդիայում: Ստոլիպինեան կառավարութիւնը, կախաղաններով ու մասսային գնդակահարումներով ձեռք բերած իր յաղթանակից յետոյ, ոչ թէ միայն անընդունակ է գտնուում պետական ամենատարրական իմաստութեան, ոչ թէ միայն մերժում է ամենահրատապ ըէֆօրմները, այդ ալէժուփ երկիրը հանգստացնելու համար, այլ և վճուել է տալ աշխարհին բունկալական ամբարտաւանութեան չը տեսնած ապացոյցներ. և ամենապղծեցուցիչ ապացոյցը—Ֆինլանդիայի դէմ նիւթած արշաւանքը... Հերթը կը հասնի ուրիշ ծայրերին, Լեհաստան, Կովկաս նոյնպէս կ'անցնին յետագիծութեան բուրայի վրայից, որդէն անցնում են...

Դաւադրական շրջանը վերադառնում է—պէտք է շտապել 'տրէն' կեցցէ՛ խաւարը... Պէտք է վերականգնել գաղտնի կազմակերպութիւնների ցանցը քաղաքներում ու գաւառներում—ինտելիգենցիայի, բանւորութեան, գիւղացիութեան շրջաններում: Առանց ցասկոտ, հիւանդագին շարժումների, բայց և առանց ծոյլ ու իներտ յայտադրումի: Մեր թշնամիները անասելի եռանդ են թափում մեր շարքերը ճարակելու—ցոյց տանք մենք ևս համահասարակ եռանդ, տոկոսնութիւն: Երէկայ ըմբոստներից շատերն են արդէն գրավել կուլտուրական շարժման հրապոյրներով, անձնատուր եղել իրերի հոսանքին և կրակորական հաւատամքի մէջ մոռացել են թերևս ըհակցիայի գահավէժ սլացքը, որ գալիս է վերստին պոկելու ամենուրեք «կուլտուրականութեան» նորաբողբոջ ծաղիկները:

Քանի դեռ ուշ է, պէտք է սթափուել և վերաշինել կազմակերպութիւնը, համախմբել հին ու նոր ուժերը, կուսակիցներին ու համակիրներին, համախմբել դրօշակի շուրջը բոլոր նրանց, որոնք գաւառում են մեր ծրագիրը, ընդունում են մեր տակտիկը և իրենց խօսքով ու գործով յարմարում են այդ տակտիկին, այդ ծրագրին:

Վերակազմելու է հին շրջանակները, աւելացնելով նոր, թարմ, գործուն ուժերի այն պաշարը, որ արտագրում է մեր կեանքը: Ասե՛ղ արդեօք, թէ որպիսի ծայրայեղ դժուշուութիւն է պէտք ընտրութեան մէջ... Յիշե՛լ արդեօք, թէ որպիսի ծայրայեղ հոգացողութեան նիւթ պիտի լինի մեր շարքերի մաքրումը, ներկայ խառնակ, վտանգաւոր ժամանակներում, երբ համառուական, նոյնիսկ յեղափոխական մթնոլորտը լեցուն է ամեն տեսակ բախտախնդիր տիպերով, լրտեսներով, պրօֆօկատորներով, մանր ու խոշոր Աղբիւններով... «Դաշնակցութիւնը», փառք բախտին, ազատ է մնացել այդ սարսափելի վարակումներից: Պատճառն այն է, ի հարկէ, որ իբր հայոց մթնոլորտը աւելի մաքուր է, քան ռուսականը, օ՛, ոչ տարաբախտաբար. վխտում են մեզ մօտ ևս ամեն կարգի

սողուններ, որոնք մասամբ մերկացած են անցեալում և արժանաւոր պատիժը կրած յեղափոխական նեմզիդայից, ուրիշները մնում են տակաւին սաւերի մէջ... Պատճառը—Դաշնակցութեան բարոյական և ռազմական հմայքն է, որ չէզոքացնում է անմաքուր շահատակութիւնները:

Այո՛, եթէ մի կողմից մեզ անասելի ցաւ է պատճառում վատ, չարագործ տիպերի երկարամեայ և գործուն ներկայութիւնը յեղափոխական բարձրագոյն շարքերում իսկ ս.բ.ներին, ս.դ.ներին, բունդիստների աշխարհում, մեր բոլոր հարեանների մօտ, մեր բովանդակ շրջապատում,—ապա միւս կողմից պատճառ ունինք միութարեւելու մեր սեփական դաշնակցական միջավայրի վերաբերմամբ... Այդ միջավայրը միշտ եղել է մահացու՝ դաւաճանութեան բացիլների համար և վերջինները սովորաբար խեղդուել են սաղմի մէջ:

Եւ, վերջապէս, մեր զարմանալի, խորհրդաւոր ժամանակներում, պօլիցիական դաւաճանութիւնների և շառաչուն «մերկացումների» ներկայ ծանր մթնոլորտում՝ հին, «սրբազան գաղտնիքները» այլ ևս իսպառ կորցնում են իրենց իմաստը. բոլոր դաւաճանները յայտնագործւում են, բոլոր պետական անարգանքները փուլում են աշխարհի առաջ... Լօպուէիսի մարտիրոսութեան գափնիքները հանգիստ չեն տայ ուրիշներին— և այսօր դուցէ արդէն դողում են բոլոր նրանք, որոնք մտել են գաւառ մորթով, գայլի սրտով յեղափոխական շարքերի մէջ և բոլոր նրանք, որոնք վստահ տէրունական գաղտնիքների բացարձակ անձեռնմխելիութեան վրայ, կատարել են իրենց անարգ սխրագործութիւնները շարքերից դուրս... Եւ վա՛յ նրանց, այդ վատերին: «Ռեվանշը» մի օր կը գայ, սարսափելի «հատուցումը» կը ժամանէ վաղ թէ ուշ... տերրորիստի սրի ծայրին, ատրճանակի գնդակի մէջ...

Հեռու, ուրեմն, անպատահելի, կասկածելի տարրերը թող քիչ լինենք դրօշակի շուրջը, բայց սոգորւած յեղափոխական, քաղաքացիական նկարագրով ու մօրալով: Աւատ գործերը վարակիչ են — և այսօր աւելի քան երբևէիցէ անհրաժեշտ է ծայրայեղ, աշալուրջ հսկողութիւն մեր ամբողջ շրջապատի վրայ...

*

Շարքերը վերակազմելու հետ՝ զուգընթացաբար առաջ տանել կանոնաւոր ու մեթօդիկ աշխատանքը: Պրօպագանդը — մեր գերագոյն միջոցը: Արգելւում են հրապարակական ժողովները — պէտք է դիմել գաղտնի հաւաքումների: Արգելւում է ինտելիգենցիային՝ տալ բանւոր ու գիւղացի ընդհանրութեանը ամենատարրական ծանօթութիւնները գիտութեան ու կուլտուրայի մասին — պէտք է հիմնել, բազմացնել

ընթերցանական ու ատենաբանական իլլեգալ ակումբներ, ինչպէս նախնի օրերում:

Սակայն, սուերի մէջ մտնելով հանդերձ՝ յեղափոխական կազմակերպութեան առաջին հոգսը պիտի լինի՝ չը խզել երբէք իր կապերն ու շփուվը ժողովրդային զանգաւանների հետ: Ազատութեան կարճատև օրերում մենք տեսանք այդ զանգաւանների ոգևորութիւնն ու հասունութեան աստիճանը, տեսանք թէ ինչպէս ագահութեամբ կլանում էին մեր խօսքը, մեր կուսակցական մամուլն ու գրականութիւնը, տեսա՞ք, զգացի՞ք կուսակցութեան թովիչ ազդեցութիւնը այդ մասսաների վրայ: Ո՛ւր են նրանք... Չեն անհետացել, ապրում են և կարօտով սպասում են մեր ձայնին, մեր ընկերական խորհրդին ու դեկավարութեան: Թողնա՞ծ ի սաստ ճակատագրի, նրանք դիւրութեամբ կարող են լքել ու ենթարկել դէմօրայիզացիայի...

Հսկայական է մեր պարտաւորութիւնը աշխատաւոր ընդհանրութեան հանդէպ: Անհրաժեշտ է այս կամ այն ձևով հակազդել, արձագանք տալ նաև լէգալ, օրինական կեանքի այլազան արտայայտութիւններին ու պահանջներին. իսկ այնտեղ, ուր որ շատ թէ քիչ հնարաւորութիւն կայ ձեռք զարնելու աշխատաւորական—բանուոր կամ գիւղացի—միութիւնների, կօօպերատիւների, փոխադարձ օգնութեան միութիւնների, արհեստակցական կազմակերպութիւնների—ընկերները պիտի աշխատեն օգտագործել հանգամանքը, հիմնել այդպիսի, թէկուզ և չէզոք, անկուսակցական միութիւններ, բանուորների, գործակատարների, գիւղացիների մէջ, ուղղութիւն տալ նրանց սնտեսական պայքարին, բարձրացնել նրանց նիւթականն ու հոգեկանը մանր ու խոշոր նւաճումներով, պատրաստել նրանց միաժամանակ դալոց վճռական ճակատամարտների համար... Աւելացնենք:

Անդու կազմակերպելով ու աճեցնելով մեր շարքերը, մենք դրա հետ միասին պէտք է խոյս տանք ներվոտ, էքսցենտրիկ գործողութիւններից, չը վարենք կազմակերպական մեր աշխատանքը այն գիտակցութեամբ, թէ «վճռական ճակատամարտները» արդէն մօտ են... Ոչ, դժբախտաբար. Ռուսաստանի յեղափոխական ուժերի արդի վիճակում՝ մասսային քաղաքական շարժումները չեն կարող լինել մօտ ի կ ա պ ա գ ա յ ի հնարաւորութիւն... Հարկ է ամուր գրոշմել այդ՝ մեր մտքի մէջ և գիտակցել, որ առանձնացած, յախուռն, անսխտեմ բռնկումները միմիայն մէկ Ծայրագաւառում, միմիայն մի փոքրիկ ժողովրդի ծոցում, այժմեան ծանր պարագաների մէջ դատապարտւած են ցաւազին, աղէտաբեր վիժումների... Խնայել պէտք է յեղափոխական կորովը, մանաւանդ մեր սակաւարիւն միջավայրում, գործադրել այն՝ միայն *in extremis*, միայն այնպիսի ծայրագոյն պայմաններում, երբ կայ մի տեսակ անդիմադրելի *force majeure* և երբ նա կարող է գործադրել աջողութեան խոշոր հաւանականութեամբ...

Պրօպագանդը — մեր ամենօրեայ, լաւագոյն զէնքը: Պրօպագանդը այն մեծագործ, յեղաշրջող ուժն է, որ վիթխարի պատնէշներ է վայր գլորում... Բրօշիւրների, գաղտնի ու յայտնի գրականութեան, գրաւոր ու բանաւոր քարոզի հեղեղն էր, որ մտքերը պատրաստելով, առաջ բերեց 1905-ի սօցիալիստական հոյակապ զօրաշարժը ամբողջ ռուս կայսրութեան մէջ և որ խլեց գոռոզ միապետից հոկտեմբերեան մանիֆեստը: Քարոզները ամենուրեք մեր կուսակցական աւետարանը և չը վհատինք, որ ժողովրդային զանգաւանները փութով դիւրութեամբ չեն իւրացնում այն: Այդպէս է գաղափարների ճակատագիրը: Նոյն Ռուսաստանում, չը նայեա՞ծ մի շարք տասնամեակների անգաղղում աշխատանքին, այսօր տակաւին անջրպետներ կան աշխատաւոր ընդհանրութեան և ռամկավար ու սօցիալիստ մտաւորականութեան միջև. վերջինս փայլուն, անգնահատելի նւաճումներ է արել, բայց միայն տակաւին 80 միլիոնաւոր աշխատաւորութեան մի փոքրիկ հատւածի մէջ: Երևոյթը—որ «զանգաւանային հոգեբանութեան» մէջ նորատեսակութիւն (միզոնէիզմ) անունն է կրում—յատուկ է նաև արեւմտեան մասսաներին, որոնք ունին իրենց ետեւում հարիւր տարւայ յեղափոխական կեանք ու ազատագրական թռիչքներ:

*

Գաւառը, մանաւանդ, չը լքենք: Մեր կազմակերպական ապակենտրօնացումը—ինքնին մեծ, համակրելի մի սկզբունք—ունի երբեմն իր սուերաւոր կողմերը: Գուռ բանալով երբեմնապէս անխիստական անկարգութեան, նա յաճախ մասնում է հեռու գաւառների մարմինները կորածութեան ու մոռացութեան: Քանի՞ անգամ գանգատներ ենք լսել այդ հեռաւոր անկիւնների կօմիտէներից, իրենց լքած ու անօգնական վիճակի մասին: Կուսակցական հրատարակութիւնները նրանց չեն հասնում, կուսակցական կենդանի խօսք նրանք չեն լսում—ձեռնհաս գործիչները խիստ սակաւ են երևան գալիս նրանց հօրիզօնում: Այն մարմինները որոնք իրենց աշխարհագրական դիրքերով և Ընդհանուր Ժողովներից առած որոշ իրաւունքներով ստանում են կենտրոնական մարմինների հանգամանք, սովորաբար ծծում են կուսակցութեան լաւագոյն ուժերի մեծամասնութիւնը—և գաւառական կօմիտէները մնում են յաճախ բախտի կամքին: Հետեանքը—կազմալուծում: Աւելի ևս Հետեանքը լինում է այն, որ տեղ-տեղ զարգանում է շանտաժային, խուլիգանական շարժումը, նոյնիսկ կուսակցութեան անունը կրող անհասանելի մասնակցութեամբ: Յիշենք, թէկուզ, ամենահայաշատ Շիրակը իր զուտ հայկական ու աշխատաւորական կենտրոնով, որ մօտ անցեալում անպատիւ շանտաժների թատր էր դարձել—մի տեսակ կուսակցական Վանդէա... Կազմակերպ

պուժիւնը հասնում էր, ի հարկէ, ժամանակին և քաւել տալիս յեղափոխութեան տղուկներին, բայց այն էլ ցաւ է, որ նրանք կարողանում էին հրապարակ գալ և տարածել իրենց թունաւոր շունչը գաւառի վրայ Ծրագրային կենսանարար խօսքի տեղ, ահագին հայ աշխատաւոր ազգաբնակութիւնը կերակրում էր երկար ժամանակ շանտաժային հերոսների սխրագործութիւններով և բնականաբար պաղում էր՝ թէ դէպի կազմակերպութիւնը և թէ առհասարակ դէպի ամեն մի գաղափարական գործ:

Ապակենտրօնացումը, հեռաւոր մարմինների ինքնագլուխ ու ավտօնօմ գործունէութիւնը լաւ բան է, ի հարկէ, բայց միայն պ ա յ մ ա ն ո վ՝ որ նրանք կարողանան սեփական ուժերով դարգանալ ու բարգաւաճել:

Պէտք է դարման գտնել գաւառական անտէրութեանը: Այնտեղ, անդրկովկասեան խուլ ու խոպան անկիւններում շատ քիչ են արծարծւել մեր սօցիալական ու բաղաբական գաղափարները, և եթէ եղել են մերթ ընդ մերթ ըմբոստութեան բռնկումներ մեր դրօշակի տակ,— դա էլ եղել է գուցէ մեծ մասամբ՝ տարերայնօրէն, մղած այն խորունկ հաւատից ու վստահութիւնից, որ ժողովուրդը տածել է միշտ դէպի մեր դրօշը: Կովկասեան ոչ մի կուսակցութիւն — վերջին տագնապոտ շրջաններում— չի ունեցել իր տրամադրութեան տակ այնքան ընդարձակ, մասսային ուժ, ինչպէս մենք— և, կարելի է ասել, ոչ մի կուսակցութիւն չի ցոյց տւել այնքան ինքրա անտարբերութիւն դէպի իր մասսաների կրթութեան ու դաստիարակութեան խընդիրը— ինչպէս մենք: Ուժեղ կազմակերպութիւնները չեն թագցնում իրենց վրիպումները. խոստովանենք և ջանանք սրբագրել նրանց:

Ուժերի ծայրայեղ խնայողութեան հետ (թէ մտաւոր և թէ նիւթական ուժերի)՝ անհրաժեշտ է նրանց խելացի բաշխումն: Պրօպագանդի ծանրակշիռ գործը, որի աջող կամ ձախորդ անօրինակից կախած է կազմակերպութեան ապագան, պէտք է դրւի մեր բոլոր մարմինների մէջ ամենալուրջ վերաբննութեան: Նա պէտք է դրւի խոր ու բանաւոր հիմքերի վրայ, որպէսզի ստեղծէ ամբողջ կուսակցական օրգանիզմի մէջ ներգաշնակութիւն ու ամբողջութիւն: Աերջին Ընդհանուր ժողովը որոշել է — նոյն ա մ բ ո ղ ջ ա ց մ ա ն նպատակով— կենդանի յարաբերութեան մէջ դնել մեր հրատարակչական մարմինները: Միանգամայն տեղին է ընդհանրացնել այդ որոշումը և աշխատել ամենակենդանի կապ ու շփում հաստատելու կուսակցութեան կենտրոնների և հեռաւոր ծայրերի միջև: «Շրջիկ պրօպագանդիստների» սխտեմը, որ անցելով մ շ շ ա փ ե լ ի ծ առայութիւններ է մատուցել մեզ, պէտք է գառնայ իրօք սխտեմ, ոչ կցկտուր, պատահական մի մարզանք: Գէթ նրա միջոցով կենտրոնական հաստատութիւնները

պիտի ձգտին լրացնել գաւառների կարիքները, կատարել նրանց հանդէպ իրենց պարտքը — որոշ չափով հսկողութիւն, որոշ չափով ղեկավարութիւն:

Յատուկ շրջիկ պրօպագանդիստներ— գիւղացիութեան համար: Որքա՛ն անհրաժեշտ է այդ խաւար ու տարաբախտ աշխարհում մի հզօր ու կուռ կազմակերպութիւն, որ ամեն օր արձագանք տայ կենսաբնական պահանջներին, հովանաւորէ մանր, անհոգ ու սակաւահոգ գիւղացիութիւնը— մեր ծրագրի ու տենչերի կենտրոնական առարկաներից մինը — ամեն կարգի գիշատիչների դէմ:

Յատուկ շրջիկ պրօպագանդիստներ— երիտասարդութեան համար: Պէտք է պինդ պահել մեր ձեռքերում ամենաթանկագին այդ տարրը, հեռու փնասակար ազդեցութիւններից, հեռու նաև բուրժուալիքերալ ու ս. - դ. - ական ներշնչումներից: Երկուսն էլ հաւասարապէս ծուլարար, ընդարմացնող: Կենդանի, առողջ գործի երիտասարդութիւնն է եղել միշտ մեր դրօշակի տակ — ոչ ամուլ Փրագէօլօգիայի և անհասնում բեզմետութեան երիտասարդութիւնը: Այդպէս պիտի լինի և այսուհետև: Սօցիալական վարդապետութիւնների ու նշանաբանների քարոզի հետ՝ պէտք է յար և միշտ արծարծել այդ երիտասարդ շարքերում ազգական, ըմբոստ ոգին, մտցնել նրանց գիտակցութեան մէջ, որ ներկայ երևութական անդորրութիւնը ժամանակաւոր է, որ քաղաքական մթնոլորտը դառնալու է միշտ աւելի խեղդուկ ու մահաբեր, որ բէակցիայի ջանքերով իսկ, նրա գահավէժ ու խելահորոյս ընթացքով՝ համառուսական կեանքը նորէն վաղ թէ ուշ բռնկուլու է օրհասական ու ազատարար ցնցումներով, որոնց— ուզենանք թէ չուզենանք— պիտի մասնակցենք մենք ևս... Գուրգուրանքով պահպանենք երիտասարդ աշխարհի մէջ ցանած մեր այն նւիրական կորիզները, այն մարտական սաղմերը, որոնց կուռ մէջքին յենւած՝ մենք վարեցինք երէկւայ անմոռանալի ճակատամարտերը և որոնք ապագայում ևս — երբ շարժման կոհակները վերստին կը հեղեղեն ամենուրեք— դարձեալ հանդէս կը գան իրենց զւարթ ու կենսուրախ շարքերով և կը քարշեն իրենց ետքից մասսաներին...

Չը մոռանանք և ա ճ ո ղ ս ե ռ ու ն դ ը: Չը մոռանանք այն մատաղ գլուխները, որոնցից շատերը այսօր արդէն մեր կրտսեր ընկերներն են, որոնք մօտիկ ապագայում, մեր հայեացքներն իւրացրած, մեր ծրագրի խորացրած, պիտի մղեն մեր շարքերում ժողովրդական պայքարը յանուն ազատութեան ու սօցիալիստական հաւասարութեան: Ահա նրանք հազարներով տնքում են դպրոցներում, ենթակայ մեծ մտածութեամբ ապականող, այլասեւող բէթիմների, կարօտ նոր խօսքի, մտքերի ու պատգամների, ծարաւ, գուցէ, գաղափարական անձնուրաց թուիչքների... Գնացէ՛ք, ընկերներ,

ա շ ա կ ե ր տ ու թ ե ա ն մ է ջ, բազմազրէ՛ք նրանց մէջ
 ևս ազատարար «կորիզները» — ա շ ա կ ե ր տ ա կ ա ն
 մ ի ու թ ի ւ ն ն ե ր ը, մեր դրօշի տակ, մեր ընկերա-
 կան—ոչ մենտորական—ղեկավարութեան ներքոյ: Տա-
 րածեցէ՛ք նրանց շրջաններում մեր կուսակցական գրա-
 կանութիւնը, խթանեցէ՛ք նրանց մատաղ հարցասիրու-
 թիւնը: Տէ՛ք նրանց ինիցիատիվ, ինքնուրոյնութիւն, և
 մի գատապարտէք կրաւորականութեան: Ուղղութիւն
 տւէք նրանց մտաւորին ու բարոյականին, բայց վաղա-
 փամ մի փաթաթէք նրանց վզին՝ ձեր քաղաքական
 ու սօցիալական գաղափարները: Առեցէ՛ք նրանց մէջ
 ու ս ու մ ն ա ս ի ր ու թ ե ա ն ծարաւը և միաժամա-
 նակ իրէտիղովի ու անձնուրացութեան կայծերը: Պատ-
 րաստեցէ՛ք նրանցից աշխատաւոր ժողովրդի ապագայ
 բարեկամներ ու պաշտպաններ, կրթեցէ՛ք մ ա ր տ ը ն -
 չ ո Ղ ն ե ր ...

Կեծ, նւիրական, դժւարակնձիռ պարտաւորութիւն-
 ներ... Հարուստ, ճիւղաւորած, բազմազան մի աշխա-
 տանք: Այդպէս է մեր կուսակցութեան աշխատանքը:
 Այդ ահագին պահանջին գոհացում աւելու համար՝
 անհրաժեշտ է ուժերի պատկառելի մի պաշար: Եւ
 նախ—մ տ աւ ու ու ժ ե ր ի: Պրօպագանդային այդ
 բարդ գործունէութիւնը պահանջում է կուսակցական
 հասուն, կարող ի ն տ ե լ ի գ ե ն ց ի ա, մ տ աւ ու ր ա կ ա -
 ն ու թ ի ւ ն, որ բերէ թէօրիական ծանօթութիւնների
 լոյսը այդ զանազան շրջանների մէջ, ներշնչէ, կազմա-
 կերպէ, ղեկավարէ: Մտաւորականութիւն՝ որ կարողանայ
 ստեղծել ամենուրեք գիտակցական վերաբերում դէպի
 շրջապատող երևոյթները, բացատրել, մեկնաբանել այդ
 այլազան խաւերին իրականութեան ու հասարակական
 գիտութեան բազմապիսի կնձիռները,— թե տալ անգէտ
 և ազնիւ աշխատաւոր մասսաներին, օգնել նրանց ընտ-
 րելու լաւագոյն ճանապարհը կեանքի ճնշող լաբիրին-
 թոսում,— այդպէս միայն կը պատրաստւի յեղափոխական
 առաջադիմութիւնը, այդպէս միայն կը յնելի ու կը բար-
 դաւաճէ մի այնպիսի մեծ կազմակերպութիւն, որպիսին
 մերն է, կըստեղծւի նրա շարքերում բաղձալի համա-
 գրութիւնը, սինթեզը, բոլոր հատուածների ներգաշա-
 կութիւնն ու ամբողջութիւնը... Գաղափարներով են
 ապրում, շնչում քաղաքական ու սօցիալական կուսակ-
 ցութիւնները, — ցանեւ պէտք է այդ գաղափարները,
 ըստ կարելոյն առատութեամբ և ըստ կարելոյն լայն
 չափերով՝ կենտրոններից դէպի հեռուոր ծայրերը:

Ունի՞նք արդեօք այդպիսի մտաւորականութիւն...
 Այստեղ դարձեալ նոյն վշտառիթ հակօրինութիւնը:
 Թւում է, ունինք, բայց և չունինք: Ասացինք թիչ առաջ,
 որ կովկասեան ոչ մի կուսակցութիւն չունի մաս-
 սաներ այնպիսի լայն համեմատութեամբ, ինչպէս
 մենք: Նոյն դիտողութիւնը արգարացի է ինտելիգեն-
 ցիայի նկատմամբ: Դաշնակցութեան շրջանակներում

տեղաւորած է հայկական լաւագոյն մտաւորականու-
 թեան մեծամասնութիւնը: Բայց այդ ահագին ուժը չի
 գտնում ցանկալի բաղխումն ու գործադրութիւն մեր
 պայքարի ուղղութեամբ: Մի կողմ թողնելով այն ան-
 հասներին, որոնք տակաւին գտնուում են գաղա-
 փարական տարուբեր ու մ ն ե ր ի հոսանքում,
 մէկ ոտքով սօցիալիզմի մէջ, միւս ոտքով՝ դեմօկրա-
 տիզմի—դաշնակցական ինտելիգենցիան ինչպէս շեշտե-
 ցինք «Վրօշակի» նախորդ խմբագրականով, ընդհան-
 րապէս շատ թիչ ուշադրութիւն ու եռանդ է նւիրում
 քարոզչական գործունէութեանը, մանաւանդ խօսքի
 պրօպագանդին: Այդ հանգամանքն ունի իր ծա-
 նօթ բացատրութիւնը, եթէ ոչ արգարացումը: Գործի
 պրօպագանդը սկզբից ի վեր կուսակցութեան
 եզակի մտահոգութիւնն է եղել և մենք յաճախ առիթ
 ենք ունեցել տեսնելու, թէ ինչպէս հակառակորդ կու-
 սակցութիւնների մասսօրօսութեան գլխապա-
 տառ արշաւանքի հանդէպ—երբ նրանք ձգնում էին
 խելի հողը մեր ոտքի տակից, խելի մեղնից մեր մաս-
 սաներին բաղաքներում ու գաւառներում—տեսնել ենք,
 ինչպէս մեր ընկերները, գրեթէ ձեռնածալ հանդիսա-
 տեսներ, ստոյիկեան հեգնախառն անտարբերութեամբ
 բացականչել են. «Ինչքան կուզեն թող տընեն, մեր
 մասսաները մեզ չեն թողնի»...

Այդ ջինջ ու լաւատես ինքնավստահութիւնը չը
 պէտք է անվերջ գուրգուրէ մեզ հանգստաւէտ օրօր-
 ներով,— ժամանակ է ձեռք զարնելու ամենուրեք, մա-
 նաւանդ գաւառներում, եռանդուն, ինտելիգենտ պրօ-
 պագանդի ունինք արդէն հրապարակի վրայ ուսում-
 նաւարտ երիտասարդների պատկառելի մի պլէտդ, գի-
 տական, թէօրիական ծանօթութիւնների բազաթով:
 Ուրիշները, համալսարանական նստարանի վրայ, Եւրո-
 պայում, Ռուսաստանում, վաղը կ'երթան սոււարացնելու
 շարքերը: Մեր կուսակցական ինտելիգենցիան ևս լի-
 ն ե լ ու թ ե ա ն պրօքէսի մէջ է (im Werden), նա
 օրէցօր աճում է, կազմաւորում և—կարելի է ասել—
 նաև համադրում, ամբողջանում: Միշտ աւելի միա-
 պաղաղ ներգաշակ, միշտ աւելի տոգորած կուսակ-
 ցական աշխարհահայեացքով: Զգո՞ւմ են արդեօք մեր
 ուսանող ընկերները, որոնք այսօր Եւրօպայի ուսման
 լաւագոյն տաճարներում ընդունում են գիտութեան
 ու հասարակականութեան ճառագայթները—զգո՞ւմ են
 արդեօք, թէ որքան ծանր, բայց և հրապուրիչ պա-
 տասխանատուութիւն է ծանրանում իրենց երիտասարդ
 գլուխների վրայ... Պատասխանատուութիւն պատմական
 մեծ վայրկեանի առաջ, ժողովրդի առաջ, կուսակցու-
 թեան առաջ: Մի ահագին օրգանիղմ—թէկուզ միայն
 մեր կուսակցական օրգանիղմը իր հուժ, խոպան զանգ-
 ւածներով—սպասում է նրանց բեղմնաւոր մշակման,
 աջակցութեան ու գործակցութեան:

Մեծ վայրկեանին — և մեծ սերունդ... Եւ այդ սերունդը թող հեռու մնայ այն շարուն ու թեթևսօլիկ մարզանքների գայթակղութիւնից, որ բնորոշում է մի շարք ձախակողմեան ֆրակցիաներին մեր կովկասեան ու հայկական միջավայրում: Թող հեռու մնայ նրանից յեղափոխական մակերեսային դիլլետանտիզմը և նեղգրուս ու ֆրոզամոլ դոգմայնութիւնը: Սօցիալիզմը չը հասկանան աղանդի մտքով, դասակարգային պայքարը. չը հասկանան նեղ, գոեհիկ և տարածութիւնստով: Այ մի դասակարգ չը դարձնեն բացառիկ կուլտի, պաշտամունքի առարկայ, այլ ամբողջ այլազան Ա շ ի ս տ ա լ ո Ր Ը ն դ հ ա ն ր ու թ իւ ն ը — բանեւորութիւն, իրաւազուրկ գիւղացիութիւն, իրաւազուրկ արհեստաւորութիւն, գաղափարական մտաւորականութիւն — դարձնեն իրենց տիրական մտահոգութեան կենտրոնակէտ:

Քաղաքական ու սօցիալական դաւանանքների աշխարհում պէտք է ներշնչել եւրոպական աղբիւրներից — ոչ ուսական: Ռուսները մտաւոր կուլտուրայի մէջ տւել են մեզ անգնահատելի և անմոռանալի դասեր, բայց ուսական առանձնայատուկ սօցիալիզմը մենք չենք կարող ընդօրինակել: Նրան պակասում է այն լայն ոգին, այն իրապաշտ ու ամբողջական ըմբռնումը, որ բնորոշում է արեւմտեան սօցիալիստներին: Նրան յատուկ են վտանգաւոր ծայրայեղութիւններ, սօցիալիստական մի տարածութիւն աղանդականութիւն: Այդ վտանգաւոր ծայրայեղութիւններով — որ պակաս դեր չը խաղացին յեղափոխութեան վիժման մէջ — մեղանշում են ուսական մարքսիստները, համեմատաբար նւազ չափով և սօցիալիստ-յեղափոխականները: Յեղափոխութիւն և սօցիալիզմ ձուլուում են այնտեղ, ձուլուել են միշտ: Յեղափոխութիւնը, քաղաքական յեղաշրջումը աներևակայելի, անհնարին է թւում առանց սօցիալիզմի և այդ իսկ պատճառով կոիւնների՝ նոյնիսկ ամենատուր տագնապների ընթացքում շատ յաճախ մերժուում է ոչ սօցիալիստ, բուրժուա-դեմոկրատ հտաւածների գործակցութիւնը: Մերժուում է իբրև չարիք, սարսափելի մի պատուհաս, որ կարող է վարկաբեկել պրօլետարիատի, սօցիալիզմի դատը, նրա «կուսական մարքութիւնը»...

Մեր սօցիալիզմը ընդհանուր ոչինչ չը պէտք է ունենայ այդ ըմբռնումի հետ: Քաղաքական խեղդիչ ու մահաբեր մթնոլորտում, ազատագրական մեր դժուարին աշխատանքի մէջ՝ չը պէտք է մերժենք աջակցութիւնը, նոյնիսկ ժամանակաւոր դաշինքները, այնպիսի տարրերի, որոնք թէև հակառակ մեր սօցիալական ծրագրին, բայց պատրաստ են գործակցել յանուն ընդարձակ սահմանադրութեան յաղթանակի: «Բուրժուա» «կադետ», մանր-բուրժուա անունները չեն շփոթեցնի մեզ: Չենք վախենայ «ածականներից»: Աւելի լաւ է

բոլոր բուրժուա-սահմանադրական տարրերի հետ միացած դիւրացնել քաղաքական վերիվայրումը, քան թէ միայն պրօլետարիատի ու նման ուրիշ կուսքերին փարած՝ լողալ անվերջ բէակցիայի ու ստրկութեան արիւնագոյն ճահճի մէջ: Եթէ սպասենք, որ քաղաքական յեղափոխութեան յաղթանակի համար Ռուսաստանի բազմամիլիօն աշխատաւոր ընդհանրութիւնը գրկէ գիտակցօրէն Մարքսի կամ Լափրօվի աւետարանը, հաւանօրէն պիտի սպասենք շատ երկար... Այդ ճշմարտութիւնը նոր-նոր են կարծես ըմբռնում ուս սօցիալիստ կուսակցութիւնները, — դառն, աղէտալի փորձերից յետոյ... Եւ մինչգեռ ս.դ.ների մի մասը դնում է այժմ իր յոյսերը բուրժուա-լիբերալ տարրերի վրայ, ս.դ.ների կենտրոնական օրգանը հետեւեալ նշանակալի յայտնութիւնն է անում. («Զնամիա Տրուդա», օգոստոս 1909 թ.):

«Որքան էլ սերտ ձուլած լինին յեղափոխութեան ու սօցիալիզմի գաղափարները մեր աշխարհահայեացքում — այնուամենայնիւ, մեր տակտիկի մէջ սօցիալիզմի և յեղափոխութեան շահերը կարող են երբեմն շատ թէ քիչ շեղուել, տարբերուել իրարից: Աւելի ճիշտ՝ ոչ թէ առհասարակ յեղափոխութեան, այլ որոշ տւեալ յեղափոխական շարժման շահերը կարող են շատ թէ քիչ շեղուել սօցիալիզմի շահերից»:

Չգաստ, առողջ ուշալիզմը մի վայրկեան անգամ չը պիտի թողնէ մեզ ազատագրական գործունէութեան մէջ: Սօցիալիզմի ու տնտեսական ազատագրութեան դրօշակը բարձր պահելով հանդերձ՝ նախ քաղաքական կուլտի վրայ է, որ Ռուսաստանի բոլոր դիմադրական կուսակցութիւնները պիտի կենտրոնացնեն իրենց ճիգերը: Այդպէս է պահանջում իսկական, չը խեղաթիւրած սօցիալիզմի շահը: Աւելի ևս: Երբ չը կայ՝ երկրում յեղափոխական գործօն, կամքոտ ուսմկավարութիւն, դեմօկրատիա, — սօցիալիստական բանակը պիտի ստանձնէ մի յայտնի չափով այդ ուսմկավարութեան պաշտօնը: Յեղափոխական կորովի ոչ մի հիւլէ չը պէտք է արհամարհել, դէն չպրտել անգամ յանուն ամենահրապուրիչ ֆօրմուլների ու նշանաբանների — և երբ մենք կանգնած ենք սօցիալիստական ու բուրժուա-դեմոկրատական համերաշխ գործակցութեան որևէ ձեռնարկի հանդէպ՝ յօգուտ քաղաքական յեղաշրջումների՝ մենք դոյնանման պարագաներում չենք ղեկավարելի այն տեսակ նկատումներով՝ թէ արդեօք չենք շեղուում դասակարգային պայքարի ճամբուց, չենք խախտում մեր ծրագրային կուսութիւնը, չենք մթնացնում աշխատաւորութեան դասակարգային գիտակցութիւնը... Եւ մենք չենք, որ կը մեղանչենք սօցիալիզմի դէմ, այլ նրանք, որոնք կը յետաձգեն ու կը վտանգեն քաղաքական յեղափոխութիւնը այդպիսի ճղճիմ մտահոգութիւններով: Սօցիալիզմը մեղաւոր չէ, որ ուսական կուսակ-

ցութիւնները հասցրել են նրա վարդապետութիւնը ծայրայեղ սխալացման, յաճախ նոյնիսկ կարիկատուրի, հասցրել են նեղ, անհամբերող ու աղանդապաշտ դոգմայնութեան, ուր արհամարհուում ու կատաղութեամբ դէն է շարտուում—անգամ երկունքի տագնապնեցում—այն ամենը, ինչ որ դուրս է յգասակարգային շրջանակներից“...

Գասակարգերի կռիւն, անշուշտ, ամենաազդու, ամենաիրական միջոցն է՝ սօցիալիստական հաւասարութեան կարգերն իրագործելու համար և այդ նպատակով ամենուրեք ու յարաժամ կազմակերպուում են աշխատաւոր զանգւածները: Բայց սօցիալիզմի գաղափարը լայն է, նա չի ընդունում աղանդներ, չի հանդուրժում—մանաւանդ յետամնաց, բունակալական երկրներում—ազատագրական շարժումների նեղ, տարամբժ ըմբռնումը: Նրա ձգտումն է՝ ոչնչացնել սարկուլեան ու կեղեքումի բոլոր ձևերը, նրա նպատակն է—նոյնիսկ մարքսեան արտայայտութեամբ—ոչ միայն մէկ առանձին գասակարգի, այլ բովանդակ մարդկութեան ազատագրումը քողաքական, տնտեսական, կրօնական, ազգային ու այլ կապանքներից. սօցիալիզմը վաղուց նոյնպէս հրաժեշտ է տւել ուտօպիական զառանցանքներին, վաղուց իջել է մետաֆիզիկայի ամպամած բարձունքներից դէպի առօրեայ իրականութեան խորշերը: Նա գիտէ, որ մարդկային բարդ ու հարուստ գոյութիւնը իր բիւրաւոր հանգոյցներով չի կարող պարփակւել մէկ ֆորմուլի շրջանակներում, նա գիտէ, որ իր փշոտ, առաքելական ճանապարհի վրայ՝ ստիպւած է առհասարակ լինել ուշախոտ, իրապաշտ, ստիպւած է հաշի առնել իրականութեան բոլոր ահաւոր խորք ու փոսերը, սպասաւորել իր իդէալներին տարբեր, այլազան սխտեմներով, կռիւ տարբեր մեթոդներով—նայեած տեղին ու ժամանակին—գնալ յաճախ ծուռ, զարտուղի ճանապարհներով, գնալ քայլ առ քայլ, աստիճանաբար, զատել հեռաւոր և մերձաւոր նպատակները, շեշտել հրատապ, այժմեական պօստուլատները, որոշել իրագործելին ու իդէալականը, ձեռք տալ յաճախ այնպիսի տարբերի, որոնք միանգամայն ներդաշնակ չեն իր ջինջ, պայծառ էութեան հետ, օգտւել գալոց յաղթանակի համար այն բոլոր ուժերից, որ իրականութիւնն ընձեռում է իրեն, շահագործել բոլոր ըմբոստ գործօնները, յեղափոխական կորովի անգամ ամենաթոյլ արտայայտութիւնները—երբ, մանաւանդ, հարկաւոր է նւաճել մարդկային ամենատարրական իրաւունքները, քաղաքական ազատութեան առաջին հանգրւանը, առանց որի անհնարին է և սօցիալական բնականոն առաջադիմութիւնը...

Այդպէս է ճշմարիտ, չը խեղաթիւրւած սօցիալիզմը. այդպէս է նրա ձևակերպումը միջազգային կօնգրէսներում: Եւ այդ իրապաշտ ըմբռնումից չւերով է, որ

Ինտերնացիօնալը հրահանգում է իւրաքանչիւր երկրի տարբեր, հակամարտ սօցիալիստ հաստատուններին՝ միանալ ի մի ներդաշնակ աշխատաւորական, սօցիալիստական բանակ: Մի հրահանգ, որ, աւաղ, մեզ մօտ, Ռուսաստանի մէջ, հնչում է, որպէս անապատում...

Երբ մեր ինտելիգենտ ընկերները կ'ազատագրւին ռուսական առանձնայատուկ ըմբռնումների ազդեցութիւնից և կը ներշնչւին արեւմտեան այդ առողջ ուշալիզմով— առանց յախուռն ու ծայրայեղ թուիչքների դէպի ձախ, առանց դոգմային գլխապատառ յափշտակութեան, բայց և առանց ծոյլ ու անգոյն պատեհապաշտութեան— երբ մենք կունենանք մի բանի տասնեակ ժիր, ձեռնհաս, երիտասարդ գլուխներ, լուրջ ու խորունկ պատրաստութեամբ, որ կը մտնեն մեր իրականութիւնը, մեր կազմակերպութեան շարքերը պրօպագանդիստի, դեկավարի պաշտօնով, որ կ'երթան պայքարելու մոլոր ու խակ գաղափարների, դոգմայական նախապաշարունակների դէմ, հնչեցնելով միաժամանակ սօցիալիստական ու ռամկավարական համերաշխութեան շեփորը,— ոչ միայն մեր կուսակցական շարքերը կ'ամրապնդւին ու կ'ապահովւին միանգամ ընդմիշտ այլասեռումից, ոչ միայն մեր զանգւածները գիտակցական, աստիճանական զարթնումի մէջ աւելի ջերմ կը փարին մեր դրօշակին, այլ և թարմ ու առողջ մթնոլորտը կը թագաւորէ մեր երկրում, կը վերանայ մեր հօրիզօնից մեղկ ու ճոռոմ ֆրազէօլօգիայի մառախուղը, որ երէկ, քաղաքական տագնապների ու հայ ժողովրդական զուլումների միջոցին իր անբան հակառակորդութեամբ այնքան թունաւորում էր մեր տրամադրութիւնը...

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Մ Ե Ն Ա Մ Ա Ր Տ

(ԺՈՂՈՎՈՒՐԻ ԵՒ ԱԶՆԻԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ)

Անա՛ մարդիկ, որոնց բախտ ամեն բան ընծայել է եւ որոնք, սակայն, զլանում են իրենց հսկայական առատութիւնից մի չնչին բախից համեմատելով՝ հովանաւորելու քուսուքեան ու յուսանաւորեան սարսափների դէմ՝ նրանց (աւելասաւորներին), որոնք սեղծել են այդ հարստութիւնները...

ԼԼՕՅԻ ԶՕՐԶ
Անգլ. ժիմանս. միմիսր

Անգլիան ծայրէ ծայր բռնել է քաղաքական մի անօրինակ տագնապով: Վաղուց, դարերից ի վեր՝ այդ զգօն, ծանրաբարոյ, հաւասարակշռած, մեծ ազգը չի ապրել այսպիսի խորունկ ցնցումներ և երբէք բրիտանական պարլամենտը վկայ չի եղել այդքան բուռն ու մոլեգնոտ ճառերի, ծափահարութիւնների:

Գասակարգերն ու քաղաքական կուսակցութիւնները—թէ և խիստ զուած այդ երկրի մէջ—չեն մատնում

առհասարակ այնպիսի սուր հակամարտութիւն, չեն արտադրում այնպիսի ուժգին բաղխումներ, ինչպէս եւրոպական ցամաքի վրայ: Սօցիալական առաջադիմութիւնը գնում է սովորաբար խաղաղ, չափաւորած տեմպով, առանց ոստիւնների ու թուխչքների— և այդ պատճառով բուրժուա-սօցիալիզմներից, հասարակագէտներից ոմանք հռչակում են անգլիական էւօլիւցիան, իբրև «նորմալ», բնականոն, հետեւապէս՝ ընդօրինակելի, իսկ ցամաքայինը (գլխաւորապէս Ֆրանսիականը), իբրև «անորմալ», անբնականոն, հետեւապէս՝ դատապարտելի... Սիրում են բուրժուազական իդէօլօգները Անգլիայի այդ խաղաղ, հաւասարակչուած տեմպը, որի մէջ տեսնում են ուէվօլիւսիօնի բացասումը և էւօլիւսիօնի դրւատումը: Մոռանում են, որ այդ խաղաղասէր երկիրը ևս ունեցել է յայտնի վայրկեաններում իր բուռն տագնապները, որ այդ «պահպանողական» ժողովուրդը ևս ունեցել է իր խօրական ժեստերը, մոռանում են, որ, եթէ Գրանսիայում մի ժամանակ աղատութիւնը յաղթանակել է Լուդօվիկոս XVI-ի գլխատումով, ապա զգօն ու պաղարիւն անգլիացիք ևս չեն վարանել— նոյն ազատութեան յաղթանակի համար— մահուան սոսկալի մեքենային յանձնել իրենց թագաւոր Վարլոս I-ին...

Ճիշտ է սակայն, որ մի բանի կղզիացած ժեստերից դուրս՝ Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական ու հասարակական զարգացումն ընթացել է խաղաղ, աստիճանական բարեփոխումներով, ընդհանրապէս անարիւն «էւօլիւցիայի» օրէնքով:

Եւ այդ ճանապարհով հսկայական նւաճումներ է արել բրիտանական ժողովուրդը: Պարլամենտական կարգերը այն աստիճան առաջ են գնացել, որ նախանձի առարկայ են բոլոր խոշոր ցամաքային պետութիւնների համար. անհատի անձեռնմխելիութիւնը, քաղաքական իրաւունքները— խօսքի, մամուլի, գումարումի, դաւանանքի, գործադուլի ազատութիւնները— այնպիսի ընդարձակ չափեր են առել, որ անգամ Շվէյցարիան դեռ չի իրագործել: Թագաւորի իշխանութիւնը հասցրել է կոլոր գէրօի, — իշխում է, առանց կառավարելու— ժողովրդի միահեծանութիւնը հաստատել է անսասան կերպով— չը նայեած ընտրական իրաւունքի սահմանափակման— և պարլամենտի լիազօրութիւնը այնքան ընդարձակ է, որ դարձել է առասպելական: «Անգլիական պարլամենտը ամեն բան կարող է, բացի մի սեռը միւսին վերածելուց» — այսպէս է ձայնում մի ընթացիկ ասացածք:

Չը նայեած, սակայն, դեմօկրատիզմի, ժողովրդապետական սկզբունքի այդքան խոշոր առաջադիմութեան, դեռ մինչև օրս պահպանւում են այդ զարմանալի երկրում միջնադարեան մի շարք սովորութիւններ ու հաստատութիւններ, որոնցից հին, գիշատիչ, աւատապետական հասարակակազմի հոտն է բուրում... Գրանցից ամենախոշորը Լօրդական պալատն է, «բարձր պալատը», որի հանդէպ իսկական պարլամենտը կոչւում է «ստորին պալատ»: Մի դասակարգ, որ վաղեմի ֆէօդալականութեան պէս, գրաւել է երկրի հսկայական ու լաւագոյն հողերը, և որ պահպանում է տնտեսական հպատակութեան մէջ միլիոնաւոր գիւղացիական ընդհանրութիւնը, — նա շեշտւում է կեանքի բոլոր

ասպարէզներում, ուզում է շեշտել նաև քաղաքական իշխանութեան յաւակնութիւններով: Լօրդերի դասակարգն է: Հողային և փողային արխաօկրատիան, ազնւականութիւնը:

Մի տեսակ հակասութիւն է հնչում... այդքան դեմօկրատիկ մի երկիր և միանգամայն այդ աստիճան արխաօկրատիկ: Մի երկիր, որ 13-րդ դարից իվեր, ամենից առաջ, ամենից ամուր գրկել է սահմանադրական ազատութեան դրօշակը— և ահա լօրդերի առանձնաշնորհեալ կաստը 20-րդ դարում, իր կատարեալ շքի պերճանքի ու ազդեցութեան մէջ... Որպէս մի անախորժ ժամանակավրէպ...

Գա անգլիական առանձնայատուկ պատմութեան գաղտնիքն է: Արդարև, պահպանել են մի շարք հին, միջնադարեան ազնւապետական առանձնաշնորհումներ. անգլիացու հոգեբանութիւնը չափազանց զգայուն է առհասարակ դէպի «հին, բարի ժամանակներից» մնացած աւանդութիւններն ու հաստատութիւնները. ոչ մի ժողովուրդ անգլիացու չափ գերի չէ սովորութեան ու աւանդութեան. հինը նւերական է, երբեմն գրեթէ պաշտամունքի առարկայ. այդպէս՝ միապետութեան հաստատութիւնը և թագաւորի անձնաւորութիւնը: Անգլիացին (միջին անգլիացին) ջերմապէս սիրում է նրանց, պատրաստ է գուցէ պատնէշներ բարձրացնել նրանց անունով. թէև միւլենոյն ժամանակ նա խնամքով — վիրաւորելու աստիճան— կը թալանէ այդ հաստատութիւնները, կը խլէ միապետի բոլոր էական ստորագելիւնները և մի նշանախեց անգամ չի զիջի նրան իր իրաւունքներից: «Թագաւորը միայն թագաւոր է...» իսկ երկիրը կառավարողը ժողովուրդն է՝ իր ամենազօր պարլամենտով, իր ամենազօր ներկայացուցիչներով, որոնք ուղղութիւն են տալիս միխստորներին, դահլիճներին, տապալում են նրանց իրենց բարեհայեցողութեամբ:

«Հակադրութիւնները» հաշտել են դարեր շարունակ, ապահարզանի խօսք չի եղել, հին ու նորի, ժողովրդապետական ու ազնւապետական սկզբունքների միջև. — այդ խօսքը նոր է հնչում, Գլադստօնի ժամանակից ի վեր— և այսօր նա հնչում է թունոտ ու սպառնադին...

Մինչև օրս, պէտք է ասել, ազնւապետական սկզբունքը Անգլիայի մէջ ցոյց է տւել յարմարումի մեծ կարողութիւն, շատ աւելի մեծ, քան ցամաքային պետութիւնների ազնւականութիւնը: Քաղաքական էւօլիւցիայի ղեկը նա զիջել է պարլամենտին, «ստորին պալատին», իսկ ինքը, յանձին լօրդական «բարձր պալատի», շարունակել է լոկ ձևական, անւանական իշխանութիւն: Պարլամենտը օրէնքներ է սահմանել, պարլամենտը յօրինել է միշտ բիւջէի, ելեմուտի ծրագիրներ, լօրդերի պալատը տւել է միայն իր սոսկ ձևական հաւանութիւնը:

Լօրդերը համակերպել են, յաճախ նոյնիսկ ցոյց են տւել քաղաքական ողջմտութիւն, ազատամտութիւն, չեն ձգտել ոտնահարելու մարդկային տարրական իրաւունքները այն կոպիտ ու վայրագ ամբարտաւանութեամբ, որ յատկանշում է ցամաքային ազնւականութեանը (Գերմանիա, Աւստրիա, Իտալիա, Ռուսաստան):

Լօրդերը համակերպել են, քանի ազատութեան

սկզբունքը շարժել է միայն, այսպէս սասած, քաղաքականութեան հօրիզոններում, նրանք թշնամաբար չեն վերաբերել նոյնիսկ մի շարք սօցիալական բարենորոգումներին, որոնք վաղուց ի վեր բէտարել են բրիտանական պարլամենտում և նպատակ են ունեցել՝ փոքր ինչ բարձրացնել աշխատաւոր դասակարգերի նիւթական ու հոգեկան վիճակը:

Բայց ահա խփեցին լօրդերի գրպանին... Ահա պարլամենտը ընդունեց—ճնշող մեծամասնութեամբ—բիւջէի մի օրինագիծ, որ սպառնում է փոքր ինչ սահմանափակել խոշոր հողատէրերի, լանդլօրդների դիզելիք «յաւելեալ արժէքի» շտեմարանը: Եւ մէկէն ի մէկ արամագրութիւնը յեղաշրջեց, լօրդական դասակարգն այլեկոճեց ու ճչաց. *Veto!* (արգելում եմ): Եւ արգելքը գրեց... Լօրդերի պալատը չը վարեց ըստ սովորականին, նա մերժեց իր «բարձր» հաւանութիւնը պարլամենտական որոշումին:

Բայց դա ի՞նչ արգելք էր... Զգում էին, անշուշտ, այդ գոռող կրետներին շատերը, թէ ինչ փտանդաւոր խաղ էին խաղում, զգում էին թերևս, որ իրենց ձեռքով իրենց սեփական գերեզմանն են փորում: Գլադստօնի օրերին ի վեր, ատելութիւնը դեմօկրատական խաւերի մէջ միշտ աւելի և աւելի սաստկանում է դէպի «բարձր պալատը» և նրա իսպառ վերացումը կարճ ժամանակի խնդիր է:

Լօրդերը իրենց սեփական նախաձեռնութեամբ գուցէ փութացրին այդ վայրկեանը:

Խնդիրը դուրս է գալիս բրիտանական շրջանակներից և դառնում է համաեւրոպական. նրանով շահագրգռուած են երկու հակամարտ տարրերը բոլոր երկրներում.

— Ժողովուրդ և ազնւականութիւն:

— Աշխատանքի ու քրտինքի բանակ և փողի ու շահագործման բանակ:

Ի՞նչ ասել կուզէ, որ լօրդերի կողմն են համակրանքները բոլոր ոչ միայն զուտ ազնւական դասակարգերի, այլ և առհասարակ բոլոր փռած, պահպանողական, հակաժողովրդական տարրերի Լօնդօնից մինչև Բերլին, մինչև Պետերբուրգ, մինչև, թերևս, Բօսֆօրի ափերը: Չէ՞ որ, վերջապէս, գրեթէ բոլոր պետութիւնների մէջ կայ այդ հռչակաւոր «բարձր պալատը», այդ «իմաստուն» ծերակոյտը, մի տեղ ընտրովի—սահմանափակ ընտրական իրաւունքով—մի այլ տեղ սոսկ նշանակովի, և ամեն տեղ՝ սպառնալիք ազատութեան ու ռամկավարութեան համար...

Ի՞նչ են ասում լօրդերը: Խիստ ուշագրաւ է նրանց պատճառաբանութիւնը: Որպէսզի գայթակղութիւնը չը լինի չափից դուրս արտառոց ու ըմբոստեցուցիչ—նրանք ամենայն զգուշութեամբ «խնայում են» ժողովրդական սկզբունքը. նրանք կոչ են անում փարիսեցիօրէն... նոյնպէս ժողովրդին: Բայց աւելի ուշագրաւն այն է, որ նրանք հրապարակ են հանում սօցիալիզմի ու րուականը:

«Այդ բիւջէն սօցիալիստական է, ասում են նրանք. դա սօցիալիզմի ճնշման արդիւնքն է և մենք կուզում ենք պարլամենտի սօցիալիստական ձգտումների դէմ»...

Սօցիալիստական—որովհետև ազատամիտ կառավարութիւնը ի նկատի ունի՝ նոր բիւջէով հաւաքուած տուրքերի մի մասը ծառայեցնել բանտարկան, անտե-

սական ըէֆօրմների, յատկացնել միլիօնաւոր թշտանների վէրքերը կազմութիւնը...

Որ «սօցիալիստական ճնշում» այդտեղ որոշ դեր ունի—տարակոյս չը կայ: Ո՞ր երկրում չէ աշխատաւորական օրէնսդրութիւնը, բուն ժողովրդական, անտեսական ըէֆօրմները՝ սօցիալիզմի ճնշման արդիւնք: Եթէ Բրիտանիայում վերջին ժամանակներս սօցիալիստական կուսակցութիւնը արած չը լինէր այնքան խոշոր առաջադիմութիւններ, եթէ աշխատանքի ներկայացուցիչները վերջին ընտրութիւններից յետոյ տասնեակներով չէր թալին բազմելու պարլամենտի մէջ, եթէ չը լինէր Մակդօնալդների, Վեր Հարդինների անդադրում ու կորովի արշաւանքը պատգամաւորական ժողովի մէջ և նրանից դուրս, եթէ սօցիալիզմի պրօպագանդը չը գտնէր այնքան ջերմ համակրանք ու կողմնակցութիւն ամբողջ երկրում,—այդ բիւջէն, գուցէ, հանդէս չը դար: Սօցիալիզմը կարող է այն համարել մասամբ իր յաղթանակ:

Ի՞նչ զարմանք: Իր գովելի, պատկառելի առաջադիմութեամբ քաղաքական ազատութիւնների աշխարհում՝ այդ երկիրը մնացել է դարձեալ խօրթ հայրենիք իր բազմամիլիօն զաւակների համար, որոնք մատնուած են—քաղաքներում ու դաշտերում—սև, չարքաշ, անշնորհակալ աշխատանքի: Հարիւր հազարաւոր աշխատողները պրօլետարիատը միմիայն Լօնդօնում—վաղուց սովորական երևոյթների շարքն է անցած: Կապիտալիստական շահագործումը—մանաւանդ դաշտերում, լենդ-լօրդների հսկայածաւալ հողերի վրայ—առաջ է մղում նոյնքան վայրագ ու սպանիչ ձեռով, ինչպէս ամենուրեք:

Անգլիան ամենապերճախօս օրինակն է, որ ցոյց է տալիս կապիտալիզմի ճակատագրական էութիւնը: Այդ օրինակի վրայ մենք տեսնում ենք, որ քաղաքական ամեն ալալն, ամեն ադեմօկրատիկ ազատութիւններն անգամ չեն կշտացնում աշխատաւոր մարդուն, որ դասակարգերի ու շահերի խորունկ անհաւասարութիւնը, հարստութիւնների ծայրայեղօրէն անարդար բաշխումը շարունակում են նաև ազատ ու դեմօկրատիկ ըէֆիմների տակ և որ, հետևապէս, իրաւունք ունի սօցիալիզմը, երբ նա ասում է՝

— «Բաւական չեն քաղաքական յեղափոխութիւններն ու ազատութիւնները. միլիօնաւոր բաղջած ու կիսաբաղջ ընդհանրութիւնը չի վայելում այդ ազատ կարգերը, տէքը նրան և նրա ընտանիքին նախ և առաջ ապրուստի միջոց, տէքը իրական ազատութիւն ու հաւասարութիւն»: Իսկ այդ իրականը կը գայ միայն այն ժամանակ, երբ ամբողջ հողը, արդիւնաբերութեան բոլոր գործիքներն ու հարստութիւնները կը տրւին աշխատաւոր ժողովրդի ձեռքը, իբրև ընդհանուր, համայնական սեփականութիւն:

Ի՞նչ են ասում «սօցիալիստական բիւջէի» պաշտպանները, կառավարութիւնը, պարլամենտը: Ի՞նչ է պահանջում այդ նոր բիւջէն: Կա պատճառաբանում է, որ պետութիւնը հսկայական ծախքեր ունի, որ նրանք օր աւուր աճում են, մասնաւորապէս ազգային պաշտպանութիւնն ապահովելու համար, որ այդ ծախքերին գոհացում պէտք է տայ, որ ժողո-

վորդը շատ է արդեն ծանրաբեռնւած այլ և այլ տուրքերով և որ, հեռակապէս, նոր տուրքերը պէտք է դանձելն ի հաշիւ մեծ ժառանգութիւնների, մեծ հողատերերի հարստութեան ու եկամուտի, պէտք է ապա յարկացւին մասամբ նաև աշխատաւոր ու տառապող զանգւածների ճակատագրի բարելւման:

Զրկւում են լորդերը իրենց հարստութիւնից, կորցնում են նրանք իրենց վիթխարի հողային պետութիւնը, իրենց պերճանքն ու վայելքները: Ամենեին: Քայց դարձեալ վայնասուն... Ժողովրդական բրտինքով յղիացած այդ սակաւթիւ դասակարգը դարձեալ ուզում է իր մի քանի հարիւր նշանակովի ներկայացուցիչների բերանով—կաշկանդել որոշումները մի պարլամենտի, որ հանդիսանում է միակ ժողովրդական, պատգամաւորական մարմինը:

Փոթորիկը բռնել է երկիրը: Աեանքի միապաղպղ ընթացքը խզել է և կրքերը բորբոքել են, ինչպէս երբէք: Ազգուիս, ազատամիտ կառավարութեան գլուխը, ծանուցեց արդէն ի լուր Քրիտանիայի և ամբողջ աշխարհի, որ «լորդերը խախտեցին սահմանադրութիւնը»: Պարլամենտը կը լուծւի—այդպէս է պահանջում ստեղծւած կացութիւնը—երկիրը կը կոչւի շուտով նոր ընտրութիւններ կատարելու և դրանով իսկ իր վճռական խօսքն ասելու լորդերի *véto*—ի առթիւ: Այդ խօսքն, անշուշտ, կ'արտասանւի յօգուտ ազատամիտ կառավարութեան և ընդդէմ նրա ռիսերիմ հակառակորդների—լորդերի: Դա Աիգի ու Տօրիի հռչակաւոր, պատմական մենամարտն է, որ խաղացուած է այսօր մի նոր ու դրամատիկ արարւածով... Լորդերի կողմն է, ինչ ասել կուզէ, անգլիկան հզօր եկեղեցին: Արտեղ չէ եկեղեցին հարուստների ու կեղեքիչների կողմը... Մինիստր-նախագահի արձակած նշանաբանը այսօր շրջան է անում, ցնցելով ու ոտքի հանելով ժողովրդային զանգւածներին: Տեղի են ունենում հսկայական միտինգներ, հրապարակը հեղեղում է կոչերով ու մանիֆէստներով: Այդ անսովոր ազիտացիայի մէջ առաջնութեան պսակը պատկանում է դարձեալ, ի հարկէ, սօցիալիստներին: Labour Party-ն (Աշխատաւորական կուսակցութիւնը) իրօք միակն է, որ հանելով կացութիւնից արամաբանական բոլոր եզրակացութիւնները, պահանջում է իր հրատարակած մանիֆէստի մէջ վերացնել լորդերի պալատը, գրաւել լորդական բոլոր հողերը և դնել նրանց ժողովրդի հաւաքական արամադրութեան սակ (*Nationalisation*)...

Մի քանի հարիւր կալւածատէրեր—միլիոնաւոր ժողովրդի դէմ... Յանդգնութիւնը, տարակոյս չը կայ, չարաչար կը պատժուի և գուցէ իրօք «լորդերի պալատը» կը գահավիժւի իր վսեմափայլ բարձրութիւնից դէպի անդարձ անէութիւն: Եւ դա թերևս սկիզբ կը դնէ ուրիշ նման գահավիժումների: Անգլիան առաջինն է ծանուցել աշխարհին պարլամենտարիզմի մեծ սկզբբունքը և Անգլիան գուցէ պիտի տայ նաև ազգանշանը Ծերակոյտների համատարած բնաջնջումի...

Հ Ա Ս Ա Ր Ա Վ Ա Գ Ի Տ Ա Վ Ա Ն

VI

ՐՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ԱԶԳՆՐԻ ԶԱՐԳՍՏՄԱՆ ՊՐՕՑԵՍՈՒՄ

Բնութիւնը—նախ և առաջ: Մշակուիտ և Հերդեր, իսկ նրանցից շատ առաջ հնագրեան հանճարները՝ Պլատոն, Արիստոտել շեշտել են բնական միջավայրի հզօր դերը ժողովուրդների կազմաւորման պրօցէսի մէջ:

Աշխարհագրական դիրքը, հողի դժագրութիւնն ու բազադրութիւնը, լեռներն ու հարթութիւնները, ծովերն ու դեռտերը, կլիման, օդերի մեղմութիւնն ու խստութիւնը, ջրերի բաշխումը, բուսական ու կենդանական աշխարհը, բերքերի առատութիւնն ու սակաւութիւնը, հարրդակցութեան դիւրութիւններն ու դժուարութիւնները—այդ բոլորը, կարելի է ասել իսկզբանէ որոշել է այլևայլ մարդկային համախմբումների ճակատագիրը, ցոյց է տւել ժողովուրդների այն ուղիները, որոնցով նրանք պէտք է բայլէին անհրաժեշտաբար՝ դալթերի ու բաղխումների յաւիտենական յորձանքի մէջ:

Արպիսի հսկայ այլադանութիւն գործօնների ու ազդեցութիւնների... Այդտեղից էլ—անասման այլադանութիւնը ազգային ճակատագիրների: Երբեմն սակ աշխարհագրական դիրքը ահագին լայն է սփռում մի ազգի գոյութեան դարաւոր ելևէջների վրայ, մեկնաբանում է նրա հզօր ծաւալումների կամ նրա անզօր կծկումների գաղտնիքը... «L'Angleterre est une île. et ceci explique toute son histoire», ասում է հռչակաւոր պատմագիր Միշլէ. «Անգլիան կղզի է—և դա բացատրում է նրա ամբողջ պատմութիւնը»... Ա մ բ ո ղ ը ու, ի հարկէ—քանի՜ կղզիներ են կուլ գնացել ժամանակի ալիքներին—բայց անտարակոյս, բրիտանական կղզիացուծը իրօք վճռական դեր է խաղացել այդ երկրի մեծութեան, հմայքի, նրա անկեղբրական նւաճումների պատմութեան մէջ... Միշլէի խօսքը չէր լինի արեօք անալոգիայով ու մօտաւոր ճշտութեամբ կիրառելի նաև Հայաստանի վերաբերմամբ... Թւում է թէ այնտեղ ևս աշխարհագրական դիրքը գլխաւոր ազդեւն է այն բոլոր դրամատիկ իրադարձութիւնների, բացասական ու դրական հասանքների, բարիքների ու նոյվքների, որոնցից հիւսւել է դարերի մէջ հայրական եղակի ճակատագիրը...

Իբրև է, բնական միջավայրի ներգործութիւնը յաւիտենական ու անփոփոխելի միմեծութիւն չէ: Աշխարհագրական պայմանները չեն հանդիսանում, մի տեսակ ֆատալ, ճակատագրական, բնաւոր ուժ: Եւ մ բ ո ղ մ ա ղ դ կ ա յ ի ն պատմութեան ընթացքում—նրանց ազդեցութիւնը տիրական է միայն մարդկութեան մ ա ն ու կ հ ա ս ա կ ու լ մ, նախապատմութեան մէջ, էւօլյուցիական սանդուխի ամենատար աստիճանների վրայ, երբ մարդ-էակը իր խոպան մտքով ու հսկայական, ահալեկամ երևակայութեամբ, իր բուժգործիքներով ու սղորմելի անտեսութեամբ՝ եղել է արգաստեղի մի խաղալիկ բնութեան կոյր տարերքների ձեռքում, երբ նա սորուկ իր անմիջական կարիքների, մերկ ու կիսաքաղց թափաւում էր տիեզերական լաբիրինթոսում, կրում էր շրջապատի բոլոր հարւածները, առանց հակազդել կարողանալու, փախչում էր զարգանդւած դիշաւիչ գապաններից, կծկւում, գալարւում էր կայծակի հանդէպ, փոթորկի, ուրազանի միջոցին վազում էր լեզապատառ, առանց յետ նայելու, տարւած սարսափի միահեծան զգացումով...

Մշակուած բար առաջագիւլերով, աշխատանքի ու արդիւնաբերութեան միջոցները հեռացեալ կատարելագործելով, մարդիկ հակազդում են իրենց շրջապատող միջավայրի դէմ, ազատագրւում են կամայ-կամայ բնական ուժերի կոյր, անաղք ֆատալիզմից, մեղմում են նրանց մալեգնութիւնը, յաճախ նոյնիսկ վնասակար, աղէտաբէր տարերքներից ստեղծում են դրական, աշխարհաշէն գործօններ: Մի գեալ, որ

պարբերաբար դուրս է նետուած իր հունկից, ողողելով ու աւերելով ասհազին տարածութիւններ—նա յետոյ կարող է դառնալ մարդկային հնարագիտութեան շնորհիւ՝ նաւարկութեան ու առևտրի մի դերազանց ճանապարհէ և ազգային գոյացումի պատկառելի մի դործօն: Մի լեռ, որ երկար ժամանակ անանցանելի է ասհաւոր անջրպետ է մարդկային այլևայլ համախմբումների միջև՝ կը դառնայ յետագայում—նոյն արդաւանդ աշխատանքով, յետնային ճանապարհներ հաստատելով— հաղորդակցութեան մի շահաւէտ անցք, կրճատող տարածութեան ու ժամանակի, շարկապող անշատաւած ժողովուրդներին:

Հաղորդակցութեան դիւրութիւնները, ծովերի, մեծ, նաւագնաց դետերի դոյութիւնը ամենուրեք զարկ է աւել մարդկանց և ապրանքների փոխադրութեան, շարժումներին. իսկ յայտնի է, որ ապրանքների փոխանակութեան հետ կատարել է շարունակ մարդկային այլազան համախմբումների միջև՝ մ ա ջ ե ռ ի փոխանակութիւնը ևս, որ զօրաւորագոյն խթանն է կուլտուրայի առաջխաղացութեան: Անտարակոյս, պատահական մի հանգամանք չէ, որ մեծ ազգային քաղաքակրթութիւնները սկիզբ են աւել մեծ դետերի աւազաններում, մեծ ծովերի եզերքներում: Գանձեալը Հնդկաստանում, Նեղոսը Եգիպտոսում, Եփրատն ու Տիգրիսը Միջագետքում եղել են հզոր զարկերակները առաջին մեծ քաղաքակրթութիւնների—հնդկական, եգիպտական, ասորական և այլն:

Հին աշխարհի ըոյր ցեղերը—ասում է նրանց պատմագիր Լեոնորման—Նեմրուտից մինչև Մահաբէտի՝ հանդիպել են յաջորդաբար Եփրատի ու Տիգրիսի ալիքներով ողողում այդ հսկայ օվաղիտում, Միջագետքում, որ կոչւել է իրաւամբ Ասիայի պարտեզ, դրախտ: Այդտեղից նրանք ձգտել են, ասհարկու մրցակցութեամբ, տիրել ամբողջ Ասիային: Ոչ մի ժողովուրդ հնում այնքան չի զարգացրել երկրադործական արեւտան ու այլ ինքուստրիաներ, ինչպէս ասորեստանցիք. բնութիւնը ինքը պատրաստել էր այդտեղ նպաստաւոր հողը առաջին ազգութիւնների կազմաւորման համար:

Հապա Միջերկրական ծովն էր... որ ունեցել է եւրոպական քաղաքակրթութեան փթիման համար վճռական կարևորութիւն: Արդեօք արեւմտեան պանծալի կուլտուրաները կրտսեղծւէի՞ն, եթէ այդ ծով-ովիանը չ'աղողէր Եգիպտոսի, Ֆիւնիկիայի, Փոքր-Ասիայի, Յունաստանի, Իտալիայի, Սպանիայի և Քրանսիայի եզերքները... Առանց այդ մեծ ազգակի, որ չափաւորում, բարեխառնում էր կլիմաները և անասման դիւրացնում հաղորդակցութիւնը, չէր առաջանայ—կամ շատ ուշ—միացումը երեք խոշոր ցեղագրական տարրերի՝ Եւրոպայի, Ասիայի, Աֆրիկայի՝ ի դէմս արիացիների, սեմիտների ու բերբերների:

Անթիւ դարեր Միջերկրականը մեծ ծածկան էր ժողովուրդների հաղորդակցութեան, —արեւմտեան, արևելեան ու հարաւային ժողովուրդներին: Առևտուրը, ապրանքները շարժւում էին Արեւմուտքից, ծովի վրայով, հասնում էին ասիական եզերքներին, ապա շարունակւում կարաւաններով դեպի Երևան, Արմավր, Հայաստանի վրայից՝ դէպի Պարսից ծոց, Հնդկաստան ու Չինաստան: Միջին դարերում, ասում է Ռեկլիւ, Չինոյայի վաճառականները անցնում էին Սև ծովի եզերքներին, մտնում էին Անդրկովկասի խորքերը, հասնում մինչև Կասպից ծով: Այլ միաժամանակ եւրոպայի ծամբորդները, մասնաւորապէս իտալացիք, երթնեկում էին Փոքր Ասիայի դժերով...

Եթէ Հայաստանը փուլած չը լինէր հին աշխարհի միջագոյնի հաղորդակցութեան այդ մեծ ճանապարհի վրայ, մենք ևս, անտարակոյս, չէինք ունենայ 3-րդ, 4-րդ դարերում արդէն՝ պատկառելի քաղաքակրթութիւն: Հայ տարրը չէր ստանձնի, հաւանականօրէն, ոչ մի կուլտուրական ինիցիատիվ, նախաձեռնութիւն — և Մեմորքների ու Սահակների, Եղիշէների ու Եղիշիների հաջորդական թերեւս չէր կազմակերպւի... բայց այդ մասին յետոյ:

Ահա և Ֆիւնիկեան: Առաջին և պանծալի ազգութիւններից մէկը, որ աւաղ շատերի պէս չքայցել է գրեթէ առանց հետք թողնելու: Ծովը—նոյն Միջերկրականը—զարձրեց

Ֆիւնիկեցիներին հին աշխարհի լաւագոյն և երկար դարեր շարունակ՝ միակ նաւագնաց ժողովուրդը: Ծովային լայն առևտուրը և սրիչ ինքուստրիաներ սանդեցին միաժամանակ Ֆիւնիկիայից քաղաքակրթ մի ազգութիւն, որ միջնորդ էր Ասիայի ու Եւրոպայի միջև, որ յօրինեց դրս, ա յ բ բ են, հնարեց դրամը, հիմը դրեց բազմաթիւ քաղաքներին, զարկ աւելց ամենուրեք առևտրական ինիցիատիվին, տարածեց իր մաքի ու արեւտուի արդիւնքները ամբողջ Միջերկրականի աւազանում... Ուղղակի կամ անուղղակի նրանք հասան նաև Հայաստան: Արդարև, երեք դիւաւոր դժերով էին մղում Ֆիւնիկեցիք իրենց առևտուրը.

1. Հարաւային կամ արաբա-հնդկական.
2. Արևելեան կամ ասորա-բաբելոնեան.
3. Հիւսիսային կամ հայա-կովկասեան *) (armenico-caucasien):

Այո, եթարկելով հանդերձ բնական շրջապատի ազդեցութիւններին, մարդը իր շահերի համեմատ փոփոխում է նրանց: Առանց աշխատանքի ու քաղաքակրթութեան՝ Եգիպտոսը կը լինէր հին օրերում Նեղոսի տիղմով ծածկւած հսկայական մի ճահիճ... Բայց անթիւ դարերի ընթացքում՝ մարդը կրել է այդ ազդեցութիւնները — լաւ և վատ, դրական և բացասական — առանց հակազդելու որևէ միջոցի. անթիւ դարեր—վայրենութեան ու բարբարոսութեան շրջաններում—բնական ու ժերի կառավարութիւնը եղել է միահեծան, տիրական ու բռնաւոր: Այսօր ևս նա շարունակւում է որոշ չափով, անգամ առաջադէմ քաղաքակրթութեան սահմաններում. չը նայեա՞ծ այնքան դարերի կուլտուրական նաճուկներին:

Եւ ինչպէս տեսանք, մի շարք ժողովուրդների պատմութեան ու նախապատմութեան անեզր տարածութեան վրայ՝ եղել են առանձնապէս դուրրուրած, նպաստաւոր եւսմիջոցներ: Նրանք վաղաժամ զարգացել են, դարձել ազգ ու հայրենիք, մի մի որրանք քաղաքակրթութեան: Եգիպտոս, Ասորեստան, Ֆիւնիկիա, Յունաստան, Հռոմ, Իտալիա, Քրանսիա—դրանք ժամանակակից քաղաքակրթութեան շղթան են կազմում, նրա այլազան օղակները, որոնցից սմանք չքայցել են դարերի անդունդներում, կտակելով, սակայն, իրենց մտաւոր ու նիւթական գանձերը, դէթ մի մասը, իրենց աւել երիտասարդ ու կարգի յետնորդներին:

Աւելացնենք: Բնական, աշխարհագրական պայմանները նպաստաւորում են ազգութիւնների գոյացումն ու զարգացումը, բայց ասել չէ, թէ բոլոր ժողովուրդները, որ հաստատուել են աշխարհագրական բարեխաղաղ դիրքերի մէջ, կարողացել են մշակել քաղաքակրթութիւնն ու ազգայնութեան դաղափարը, որդեգրել աշխատանքի ու առաջիկոյնութեան դատը նոյն փութիւտ պատրաստականութեամբ, նոյն բստեղծագործող եռանդով ու ձիւքերով: Ահա Թիւրքիան: Ահա նրա աննման մայրաքաղաքը, իր եղակի, համաշխարհային, կենսորոնական դիրքով, ուր—Էլիզէ Ռեկլիւի արտասոյտութեամբ—Արևելքն ու Արեւմուտքը, Ասիան ու Եւրոպան իրարու ընդառաջ են դալիս, դրիւմ, համբուրում... Հինդ հարիւր տարի է, և աւելի, ինչ թիւրքերը տիրել են արևելքէ արևմտք, և աւելի, և այդ ասհազին ժամանակամիջոցում—ոչ մի պրօգրէս թիւրքական հասարակական մէջ, դրեթէ: կատարեալ ճահճացում կեանքի բոլոր ասպարէզներում: Աւելի ևս Թիւրքերի արշաւը կանգնեցրեց համեմատաբար բարդաւած ու առաջադէմ այդ երկրի մէջ ամեն պատմութիւն և քաղաքակրթական ամեն աշխատանք: Անջրպետ դրեց երկու իրարու հաղորդակից աշխարհների միջև, տաճիւթիւնը և Եւրոպան բաժանուէցին անանցանելի խրամատով: Բունի ուժը հստակեց, որպէս դերագոյն իմաստութիւն և հպտտակ քաղաքակրթութիւնները ենթարկեցին ամենասանարգ դերութեան, այլասեւեցին, բթացան: Եւ այդ սրանչիւ երկրների մէջ, ուր բնութիւնը փուլ է իր լաւագոյն գոհարները, դարերով թագաւորեց անապատական ամուլութիւնը, մահը, աւերանքը... Հայրենիք, ազգութիւն և նման բոլոր դաղափարները դեռ չը

*) Lenormant, Histoire ancienne de l'Orient.

ծրած մեռնում են այդպիսի միջավայրում, նրանց կենսատու աղբիւրները ցամաքում են—և տիրոջ և հպատակի մէջ...

Ժամանակը հասաւ ահա, երբ ցնցւում է ասիական այդ դժնդհակ մեռելութիւնը, երբ սթափաղ տաճիկութիւնը փորձ է անում՝ իբրև նոր, կազմակերպող ազգութիւն, իր պատաւար տեղը բռնելու Արևի տակ... Եւ—ուշագրաւ հանգամանք—այդ խրոխտ ու փրկարար զարթնումի մէջ, երբ յեղափոխական սերունդը համարձակ ձեռք է զարնում մտաւոր ու նիւթեղէն փլատակների վերաշինութեան, երբ դրւում է սահմանաքարը հին ու նոր Թիւրքիայի միջև և դրանով իսկ հիմք է դրւում ազգայնութեան տարբերներին—այդ հանդիսաւոր օրերին հնչում է և օսմանեան վերանորոգիչների բերանից մի նոր խօսք, մի նոր անուն — «Հայրենիք» — որ մինչ այն դոյութիւն չունէր նրանց բաւազրքում կամ ունէր միայն դադարադուլի, արհամարհած մի դոյութիւն... Առաջին անգամը, ահա նա, «Օսմանեան Հայրենիքը» — թող թէ փոքր ինչ անօրձայ, շովինիստական գունաւորութեամբ—գործածւում է հրապարակով, երիտասարդ թիւրքերի կողմից, պաշտօնական մի գօլումենտի, «Դաշնակցութիւն-Իթիփի հատեան համաձայնութեան» գրի մէջ...

Դառնանք նիւթին:

Ոչ ճոխ, փարթամ բնութիւնը մեկէն ի մեկ չի երջանկայնում բոլոր մարդկային ցեղերին, ինչպէս և մերի, սառնաշունչ ու ալքատիկ բնութիւնը չի միանգամայն դժբախտացնում միւսներին:

Բայց ամեն տեղ, բոլոր պատմական հայրենիքներում, ուր տեսնում ենք հզօր ու բեղմնաւոր քաղաքակրթութիւնների ծաւալում—բոլոր այդ երկրների մէջ դանում ենք և, յիշաւի, ճոխ, արգաւանդ միջավայր, տեսնում ենք բնութեան բարիքների մի անսովոր շաղկում և մեղմ, կենսարար, բարեխառն կ լ ի մ ա ն ե թ ...

Կ լ ի մ ա ն — մանաւանդ: Աշխարհագրական գործօնների շարքում՝ վաղեմի սօցիօլոգիան (հասարակագիտութիւնը) ծանրանում է առանձնապէս կլիմայի վրայ: Մ օ ն տ ե ս կ ի օ ն տեսնում է նրա մէջ ազբեր-պատճառը մի երկրի քաղաքական-սօցիալական հաստատութիւնների: Հ ե թ ղ ե ո ը *) տալիս է նրան ոչ պակաս կարևոր տեղ ազգերի էւօլյուցիայի մէջ: Բայց Հերդեր լայն մաքով է բնութագրում կլիմա բառը, նա յայտնում է մի տեսակ հաւաքական հասկացողութիւն—ein Inbegriff der Kräfte und Einflüsse: ուժերի ու ազդեցութիւնների մի տեսակ բովանդակումն, ամփոփում: Այդտեղ մտնում են՝ օդի որակը, ջրերը, պարբերական քամիները, այլ և հողի սրբիտութիւնը, նրա բերքերը, երկրամասի բարձրութիւնն ու խորութիւնը, մարդկանց կենցաղակերպը, սնունդը, ըմպելիքները, Փյօրան ու Ֆառանան, — բոլորն էլ շլթալած են իրարու, փոխադարձաբար ազդում են, փոխադարձաբար պայմանաւորում, կազմելով պատճառների ու հետևանքների մի հսկայական քաօս... Ամբողջ շրջապատող մթնոլորտը ելէքտրական մի ծով է—ասում է Հերդեր—որ յարստամ անդրադառնում է մեղ վրայ **):

Կլիմայի ազդեցութեանն է վերագրում Մօնտեսկիօն մի ժողովրդի առանձնայատուկ ոգին, նրա յուզումները, կրքերը: Միջավայրը, օդն ու սնունդը կազմակերպում են մարդկանց հ ա կ ու լ ն ե թ ը, նրանց բարք ու սովորութիւնները: Յուրա ու դաժան կլիմաներում, արեան արագ շրջանառութեան շնորհիւ, սրտի ուժեղ գարկերի, մարմնի ուժեղ հակազդեցողութիւնների զօրութեամբ. մարդիկ ունենում են սովորաբար աւելի կուրած, արիւնթիւն, աւելի ինքնագործունէութիւն ու ինքնավստահութիւն, աւելի անկեղծութիւն, նւազ խորամանկութիւն ու խորախնդրութիւն ***):... Թերևս, դրանով պիտի բացատրել, որ լեռնային ժողովուրդները ընդ-

հանրապէս աւելի մաքուր են, բայց ու անկեղծ, բայց և աւելի միամիտ, աւելի թոյլ իմացականութեամբ օժտւած, քան տափարակներինը... Արքան էլ չափազանցնէ Մօնտեսկիօն կլիմաների ազդեցութիւնը,—կայ, այնուամենայնիւ, նրա տեսութեան մէջ մի յայտնի ճշմարտութիւն:

Տաք կլիմաներում—հակառակն է: Արեան շնչանառութիւնը դանդաղում է, չը կան ուժեղ բեկայիտներ, նեարդերը թուլանում են—և նւազում է մարդկանց ուժն ու կորովը, և նրանք դառնում են ծոյլ, թուլամարթ ու վեհերոտ, ընդհանրապէս անընդունակ յանդուգն ինիցիատիվի, տալիւն, յամու ու յարատե աշխատանքի: Ջարգանում է մարդկանց զգայականութիւնը, բորբոքում են կրքերը և աճում են ոճիրները... Եւ համապատասխան այդ առանձնայատուկ հոգեբանութեան՝ ստեղծւում են ժողովուրդների այլ և այլ հաստատութիւնները, յօրինւում է օրէնսդրութիւնը: Մահմեդի օրէնքը ոգեկց ըմպելիքների դէմ—ասում է Մօնտեսկիօ—արաբական կլիմայի մի օրէնք է. նա արգելում է մի սովորութիւն, որ պետք է բորբոքի առանց այն էլ խիստ բորբոքած զգայնութիւնն ու երեակայնութիւնը... Կլիմաները ծնում են բարքեր—բարքերը ծնում են օրէնքներ—օրէնքները կազմում են մի ազգի, մի ժողովրդի քաղաքական-սօցիալական էութիւնը:

Ինչպէս է սակայն, որ նոյն արաբները, լինելով հանդերձ ի բնէ և ի կլիմայէ մեղի ու անշարժ, կարողացել են նախաձեռնել—մահմեդականութեան տարածման արշալոյսին, ապա և յետոյ—այնքան արկածալի ու արիւնալի պատերազմների, յանուն կրօնի Ի՞նչպէս է, որ Հնդկաստանում ու այլ տեղերում, տաք, այրող կլիմաների մէջ, ժողովուրդները լինելով հանդերձ անարի, երկչոտ, զգայուն՝ դարբեր ընթացքում՝ սովայել են ստոյիկեան պապարիւնութեամբ այնքան բարբարոս տանջանքների, զոհաբերել են հզօրների սեղանի առջև, խողխողել են մասսաներով, յանուն կրօնի ու այլ շարաշուք պաշտամունքների...

Այդ դարձանալի հոգեբանութիւնները և՛ Մօնտեսկիօն վերադրում է դարձեալ շրջապատող բնամիջավայրին: Բնութիւնը, ասում է նա, աւել է այդ ժողովուրդներին—արաբներին, հնդիկներին—մի հրէշաւոր երեակայնութիւն. նրանք կուրօրէն, Ֆատալիստական համակերպութեամբ դնում են դէպի մահ ու տանջանք, վախենալով աւելի վատթարից... Նրանք դնում են թերևս նաև մղած այն հրապուրիչ երանաւէտ հեռանկարներից, որ սպասում են իրենց՝ մահմեդական դրախտի մէջ...

Ընդունենք Մօնտեսկիօյի դադափարների յարաբերական ճշմարտութիւնը և առաջ անցնենք: Ճշմարիտ է. անշուշտ, որ ցուրտ, լեռնային վայրերի ժողովուրդները, իրենց դիրքի ու կլիմայի պատճառով, լինում են առհասարակ աւելի աշխլոյթ ու դործօն, աւելի ըմբատ ու ազատասեր. բնութեան աղքատութիւնն իսկ ստիպում է նրանց՝ ուրիշ օգտակէտ զենքեր փնտրել գոյութեան մենամարտի մէջ, դարձնում է նրանց աշխատասեր և զգօն, տոկուն և դիմացկուն: Այդ իրողութեան ապացոյց են մի շարք հիւսիսային ժողովուրդներ, մասնաւորապէս Ռուսաստանի Ֆինները, հարաւայիններից—լեռնաբնակ հայերը:

Եթէ Մօնտեսկիօ և Հերդեր, ազգային ճակատագիրների այլազանութիւնը բացատրելու համար կոչ են անում գրեթէ բացառապէս կլիմային, ապա կան ուրիշ սօցիօլոգներ, սրնք ամեն բան վերածում են հ ա ղ ո ը դ ա կ յ ու լ թ ե ա ն ճ ա ն ա պ ա ը հ ն ե թ ի ն, բնական, խոպան ուղիներին: Իրօք, այդ բացատրութիւնը գրեթէ նոյնանում է միջավայրի թէօրիայի հետ:

«Ժողովուրդների ու ցեղերի այլազանութեան առաջին և վճռական պատճառը ուղին է, որ նրանք բռնել են—ասում է Էդմոն Դըմօլէն: «Ուղին է, որ ստեղծում է ցեղը և ստեղծում է հասարակական տիպը» *):

Անտարակոյս, բնական ուղիները որոշ չափով կերպարանաւորել են ժողովուրդներին. ասիական մշտադալար ստեպ-

*) Երկու մեծ գիտնականներ—միլը ժրանիսիցի, միւսը գերմանացի—պակալուում և 18-րդ դարին.

**) Herder, Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit.

***) Montesquieu: Esprit des lois.

*) Edmond Demolins: Comment la route crée le type sociale.

ները (գաշառվայր), Միբիրիայի տունդաները, Արաբիայի, Սահարայի անապատները, Ասիայի, Հայաստանի լեռներն ու կիրճերը, Միջերկրականի արգաւանդ եզերքները, դրել են իրենց կնիքը անհամար ժողովուրդների, ցեղերի վրայ, թափառական ու նստակեաց:

Սա ե պ ը, լայնատարած ու խոտուէտ դաշտավայրը, աւել է խաշնարած ժողովուրդների տիպարներ: Այն ժողովուրդների՝ որոնք երկար դարերի ընթացքում իրենց նոճադ, թափառական դայութեամբ, իրենց անդուլ, աւարտու առշաւանքներով մի ճշմարիտ պատուհաս են եղել երկրագործ ու նստակեաց ժողովուրդների համար:

Ստեպը—տղատ, լայնարձակ ասպարեզ ամեն տեսակ արկածախնդիր մարդաների: Ստեպը—հաղորդակցութեան, մանր-մանր հորդանների համախմբման դիւրին միջոց: Մարդիկ աշխատելու և անքաւու կարիք չունին: Բնութիւնը ինքնաբերաբար ու առատութեամբ մատակարարում է սպարուտի անհրաժեշտ միջոցները: Խոտը, բարձրահասակ, դաւար խոտը, ժանջենական ու գերազանց սնունդ է հօտերի, նախիրների: Այլժը, կուճիւր և այլ նման արդիւնքները պահպանում են և մարդկանց սերունդները: Չին, իր անխանջ սրածուխ սոքերով—փոխադրութեան լաւագոյն միջոցը՝ ստեպներում:

Ինչո՞ւ պատուհաս...

Փաստն այդ է: Պատմութիւնը այդպէս է վիայում իր արիւնքս, արատուացող էջերով: Մեծ, ասիական ստեպներից է—կենտրոնական Ասիայի հսկայածաւալ լեռնադաշտից—որ սկսել են իրենց շուն մեր ծանօթ աշխարհագրորդ հօրդաններ իրենց դաժան, արիւնքաբաւ հրոսակապետներով: Հունները, թաթարները, սելջուկները, Ատաիան, Չինգիզխանը, Լանկիթամուրը: Նրանք շարժել են իրենց վեթիւրի կարաւաններով, խոտի անեղր ովկիանի մէջ, հեղեղել են հին ու նոր քաղաքակրթութեան սրբանները, մահ ու աւերած տարածել Չինաստանից մինչև Եւրոպայի կենտրոնը: Անդ էն անել ուր որ խոտը վերջացել է, ուր տեսել են սահմանը ստեպների թաղաւարութեան...

Բոլորն էլ խ ա շ ն ա ը: Բոլորին էլ ստեպը ընձեռել է անսահման դիւրութիւններ՝ հաւաքելու, ի մի ձուլելու ցիր ու ցան հօրդանները, արկածաւոր ու կարող հրոսակապետների ղեկավարութեամբ և մղելու նրանց դէպի հարաւ ու արեւմուտք, դէպի անձանօթ, հրապուրիչ հօրի-զօններ, դէպի թալան ու աւերած: Հրոսակապետները ոչ այլ ինչ էին, բայց եթէ կարաւանների առաջնորդներ:

Նոյն ասիական բարձրալեզուակից իջան թիւրքերը, որ 1453-ին, Մահմեդ II-ի հրամանատարութեամբ անցան Բոսֆորը և պաշարեցին Պոլսը:

Թիւրքերը եկան ամենից վերջը, և դա չափազանց դիւրացրեց նրանց նւաճողական արշաւանքը: չը կային նրանց հանդէպ ահարկու մրցակիցներ, մեծ գաղթերի ու դրոհների շաւառը լուէլ էր արդէն, ժողովուրդները—թէ արիական և թէ հպատակ ու ստրուկ—ընտելացել էին մեծ մասամբ խաղաղ, երկրագործ, կուլտուրական աշխատանքներին, տարալարժեք մեծ մասամբ գէնքի ու զրահի դործածութիւնից... Եւ ասիական նոր ու վերջին հօրդայի արշաւանքը, առանց ուժեղ դիմադրութեան հանդիպելու, դրոհ աւեց միշտ դէպի առաջ, միշտ դէպի Արեւմուտք, հասաւ ստեպի ու խոտերի ճանապարհով մինչև Ալեքսանդրի դռները, ուսկից և մի առ ժամանակ դադարեց քաղաքակրթութեանը:

Խաշնարած, գրեթէ միայն խաշնարած էին այդ ահարկու հօրդանները, նրանց ձեւադրած արդիւնաբերութիւնը ողորմելի էր, նրանց կուլտուրան՝ սողմնային: Նրանք չունին ոչ սուն, ոչ խրճիթ—ասում է պատմագիրը—սակա են իջնում ձիուց, չեն մշակում հողը, սնւում են մսով ու կաթով, թափառում են անվերջ:

Խաշնարածութիւնը յատուկ չէ միայն ասիական մեծ ստեպների այդ հօրդաններին: Խաշնարած եղել են դրեթէ բարձր ժողովուրդները, որոնք դրա համար ունեցել են դիւրութիւններ իրենց միջավայրում: Սոցիոլոգիան վաղուց արդէն հաստատել է, որ ժողովուրդները պարապել են որսորդութեամբ, ձկնորսութեամբ ու խաշնարածութեամբ, նախ

քան դաւնալը երկրագործ, արդիւնաբերող առևտրական: Խաշնարածութիւնը եղել է էական պարագանքը նաև այն անթիւ ժողովուրդների, որոնք, իբրև միևնոյն մեծ «հնդկաւարական» գերդաստանի ճիւղաւորումներ, արեւել են անյիշատակ ժամանակների մէջ Աւրոպայի հարաւարեւելքում, ուսկից ճակատագրի մղումով, շարժել են երբեմն իրենց նախիրներով դէպի ասիական, փոքր ասիական Արեւելքը: Նրանց մէջ է եղել և մեր «հայկեան» փոքրիկ ժողովուրդը: Ֆուլգայիների մի ճիւղաւորութիւն—ինչպէս վիայում են Հերոզոտ ու Ստրաբոն—թէ՞ մեծ, «արիական» ընտանիքի անմիջական մի շաւառից՝ հայկեան ցեղը այսպէս թէ այնպէս մասնակցել է նախապատմական այդ գաղթին՝ Արեւմուտքից դէպի Արեւելքը, շարժել է աստիճանաբար, բայլ առ բայլ դէպի հայկական այժմեան բարձրալեզուակը, և ի վերջոյ հաստատուել է Տաւրոսի ու Արարատի միջև, դուրս մղելով մի քանի վայրերից նախնական բնակիչներին: Նա ևս դանւել է այն ժամանակ խաշնարածութեան շրջանում: Բայց այդտեղ փոքր-Ասիայի լեռներում ու հովիտներում, արիական ցեղերի մէջ խաշնարածի տիպը ժամանակի ընթացքում կերպարանափոխւել է մասամբ, կամ ամբողջապէս, ծնունդ տալով աւելի բարդ, աւելի բարձր հասարակական կենցաղի Այդաեղ, բնութեան առատաբուս պարզակներին աւելացել է մի ուրիշ տարր—ստեղծագործող աշխատանքը, հողի մշակութիւնը, արհեստները—թէկուզ և չափազանց պարզ, նահապետական—ապա և սպաններին փոխանակութիւնը, ա ու և ու ու ը ը:

Այն անհազին տարբերութիւն երկու տիպի ժողովուրդների միջև: Առաջին տիպը—քաղաքակրթութեան ստորին աստիճանն է. այդ հունները, մոնղոլները, թաթարները, հասարակական կազմակերպութեան տեսակետից շատ էլ հեռու չեն նախնական պարզ մարդկային համախմբումներից: Նրանք կատարեալ բարբարոսութեան մէջ են, ճանաչում են նահապետական գերդաստանի կարգերը միայն: Հեռու չեն անցնում: Եւ նրանց արիւնքաբաւ թիւնը ամենուրեք ժամանակաւ է—ոչ մէկը այդ հզօր, աշխարհաւեր նւաճողներից՝ Ատաիաներից, Չինգիզխաններից, Լանկիթամուրներից՝ չը կարողացաւ ստեղծել իր բազմամիլիոն հպատակներից ամուր, յարատե պետութիւն, հասարակութիւն: Հողմերի պէս նրանք եկան, հողմերի պէս անցան գնացին: Այ մէկը այդ հօրդաններից չը դրեց ա զ գ ու թ ե ա ն սաղմը: Գրա համար նրանք պետք է ազատէին իրենց նոճադ, թափառական դայութիւնից և դրիկէին կուլտուրական աշխատանքի բէժիմը: Պիտի դուրս գալին հասարակականութեան պարզ նախնական տիպարից և մանէին բարդ հասարակութիւնների շրջանը: Չ'աջուցին ու փռչեցան: Իսկ փոքր-Ասիայի ստեպներում թաւած մի փոքրաթիւ ժողովուրդ—հայ ժողովուրդը—այդ հողմային արշաւանքներից դեռ շատ առաջ, դարեր առաջ մեր քրիստոնէական շրջանից՝ կարողացաւ հիմքը դնել բարդ ու կայուն հասարակական տիպարին և յարատեւել իբրև արդէն կազմակերպւած ազգութիւն՝ ուրիշների անփառունակ կազմալուծումից ու փռչեցումից յետոյ:

Ահա մէկը արեւելքական կուլտուրայի ստեղծանքներից: Նա յարատեւեց—այդ փոքրիկ համայնքը, երբեմն նոյնպէս խաշնարած, սպա փոփոխւած, բարդացած. նա յարատեւեց նոյնիսկ շատ աւելի խոշոր ու քաղաքակրթ օրդանիզմների մահից յետոյ—օրդանիզմներ՝ որոնք մի մի կոլոսների պէս հաստատուել էին նոյնպէս վաղուց, աւելի վաղուց, նրա հօրիզօններում, ոչ հեռու նրա սահմաններից և իրենց ճոխ ու փարթամ քաղաքակրթութեամբ շրջապել էին աշխարհը... Բաբելոն, Ատրեստան, Ֆիւնիկիա և ուրիշներ:

«Աւեղծւածի» բանալին պէտք է փնտրել ամենից առաջ դարձեալ նոյն աշխարհագրական միջավայրի, բնութեան մէջ... Մի բնութիւն, որ իր անսպառ հարստութիւններով իսկ՝ բերւածուր չարիքների աղբիւր եղաւ այդ ժողովուրդի համար, բայց որ միևնոյն ժամանակ պայման եղաւ նրա անսահման ֆիզիկական յարատեւութեան: Լեռնաստանի այդ բնութիւնը իր անհամբուր պատկերով, իր դաժան, անհիւրընկալ կլիմայով, աշխատանքի ու վաստակի իր դժուարին պայ-

կերպարանքների էւօլիւցիայի մէջ: Բայց արդիւնաբերութեան գործիքները և նոյնիսկ առհասարակ ա շ լ ա տ ա ն ք ը յետոյ են եկել: Նրանք գործադրել են իրենց դերակշռող ազդեցութիւնը էւօլիւցիայի համեմատաբար բարձր աստիճանների վրայ:

Անթիւ դարեր են անցել—մարզը չի իմացել, թէ ինչ է աշխատանքը: Նա ապրել է բնութեան ծոյցում, իր ազդակից անասունների պէս, անտուն ու թափառական, կերակրել է բնութեան պատրաստի բերքերով, պտուղներով, արմատներով, գիւրիներով, քարէ որսորդութեան, նահապետական ձկնորսութեան արդիւնքներով: Անասունների պէս, իր գոյութեան պայքարի մէջ չի ունեցել ուրիշ զենքեր, բայց եթէ իր ճանկերը, սա ու ձեռքը, ամենաշատը՝ մի փայտէ ձող, մի կոճղ, մի սրածայր քար, բիրտ, անմշակ մի դադանակ, որ պիտին երբեմն գործածում են նաև բարձր կապկային տեսակները պաշտպանողական կամ յարձակողական կռիւների մէջ:

Այդ ահագին ժամանակաշրջանում—որ չափում է տասնեակ ու հարիւրաւոր դարերով—մարդկային հորդանքներ ենթակայ են եղել բնութեան միահեծան ազդեցութեան, քմահաճոյքին: Եւ այդ հարիւր-դարաւոր էւօլիւցիայի ընթացքում—երբ, անտարակապ, դրել են հասարակականութեան որոշ սաղմերը—խօսք չէր կարող լինել անտեսական գործօնների՝ ու նրանց դերի մասին, մի դեր, որ ուղղակի առօրեանութեամբ տարւած Մարքսի աշակերտները կուզէին տարածել ա մ ք ո ղ մ ա ը դ կ ա յ ի ն է լ օ լ ի լ ց ի ա յ ի վրայ, թէ պատմական, թէ նախապատմական:

Եւ վերջապէս, ինչպէս ասացինք, դարձեալ բնութեան անմիջական մղումով, ներշնչմամբ է հաւանականօրէն, որ էւօլիւցիայի համեմատաբար բարձր աստիճանների վրայ մարդիկ սկսել են կամաց գիւտեր անել, պատրաստել գործիքներ—կաշից, մետաղներից—դտել են կրակը, որ ահագին զարկ է տւել նախնական անտեսութեանը, և այդ գիւտերով ու գործիքներով նրանք սկսել են հակազդել բնութեան դէմ, կերպարանափոխել բնական այլևայլ բերքերը, կերպարանափոխել հողը և այլն: Աշխատանքի, անտեսութեան այդ հակազդեցութիւնը միշտ աւելի ուժեղացել է, միշտ աւելի նւազեցրել սահմանափակել բնական ուժերի իշխանութիւնը, առանց սակայն կարողանալու խպտա նրանց չեզոքացնելու: Եւ ազգերի բաղադրակրթութեան նւաճողական ընթացքը արտայայտել է հէնց նրանով, որ մէկը աստիճանաբար յաղթահարել է միւսին, մարդ-գործօնը դուրս է մղել բնութիւն-գործօնը:

Աշխատանքը—միանգամայն նիւթական և մտաւոր աշխատանքը—այն հզոր ազդիւրն է, որ արժէք ու հմայք է տւել նորաբողոք ազգութիւններին, հանել է նրանց տիեզերական կեանքի բեմը, որոշադրել է յայտնի չափով նրանց ճակատագիրը: Աշխատանքը նոյնն է ազգայնական օրգանիզմի մէջ, ինչ որ շ ա ը ժ ո ղ ու թ ի լ ը ֆիզիկական մարմինների մէջ: Նա շարունակ յեղաշրջում է շնչաւորում, ստեղծագործում: Բոլոր իրական հարստութիւնները նա է արտադրում և դրանով իսկ ապահովում է ազգային մարմնի ոչ միայն գոյութիւնն ու յարստութիւնը, այլ և անասման ու անսայթաք առաջադիմութիւնը:

Ամեն մի հայրենիք կամ ազգութիւն հանդիսանում է իբրև միանգամայն նիւթական և դ ա դ ա փ ա ը ա կ ա ն մի մարմին, օրգանիզմ: Երկու ձևի գործունէութիւնները հաւասարապէս անհրաժեշտ են, փոխադարձաբար լրացնում են: Աշխատանք՝ արդիւնաբերող և աշխատանք՝ իմացական, արամաբանող ու ստեղծագործող: Ազգակերպութիւն՝ նիւթական և կազմակերպութիւն՝ մտաւոր, հոգեւոր ու բարոյական:

Տնտեսութիւն, գոյքեր ու հարստութիւններ, ապրանքների փոխանակութիւն, հարրդակցութեան ու փոխադրութեան միջոցներ, աշխատանքի բաժանում, դատակարարներ, հանրային իշխանութիւն և այլն—ահա նիւթական կազմակերպութիւնը, որի անխախտ յարստութիւնը պահանջում է մի յայտնի ներդաշնակութիւն այդ բոլոր ուժերի միջև:

Երկու, դրականութիւն, գեղարւեստ, գիտութիւն, փիլի-

սոփայութիւն, կրօն, ժողովրդական լուսաւորութիւն, իրաւունքի ու պարտականութեան հասկացողութիւններ, բարք ու սովորութիւն—ահա մտաւոր ու բարոյական կազմակերպութիւնը:

Երկու ձևի կազմակերպութիւնների մէջ կայ մշտնջենաւոր փոխազդեցութիւն: Կրքերը ազդում են մարդկանց (րայ), մարդիկ՝ իրերի: Չարդացող անտեսութիւնը, զարգացող արդիւնադործական ուժերը բնական միջավայրի հետ միասին՝ շարունակ նոր մղում են տալիս մարդկային իմացակրեւութեան, ծնում են մարդկանց գլուխներում նոր-նոր դարափարներ ու ծրագրեր, բայց մարդիկ միշտ չեն կատարում սոսկ կրաւորական դեր, այլ իրենց հերթին—հզոր ու արդասաւոր յղացումներով, անհատական ինիցիատիվի թափերով—ներգործում են անտեսութեան ու ամբողջ նիւթական կազմակերպութեան վրայ, յաւերժօրէն կերպարանափոխում, յաւերժօրէն կատարելագործում:

Եւ հասարակութիւնները այնտեղ են միայն համեմատաբար արագ զարգանում և դառնում ու կուլուրատիպ ազգութիւններ, ուր նիւթական ու գաղափարական աշխատանքի լայնարձակ հօրիզոնների մէջ շեշտւում է այդ ա ն հ ա ա ա կ ա ն ի ն ի յ ի ա տ ի վ ը, ձեւաներեցութեան ողին: Իւրաքանչիւր ազգ—եթէ նա ազգ է բաւի նորաբոյն ճշմարիտ իմաստով—ունի իր մեծ անհատները, ունի իր խոշոր ինիցիատիւները՝ կամ մտաւոր-հոգեկան կամ՝ նիւթական գործունէութեան աշխարհում: Երամական հասարակութիւնները, որ զուրկ են «անհատներից», առհասարակ չեն առաջանում, կամ խիստ դանդաղ... Նրանք չեն աջուրում կազմակերպել ճշմարիտ ազգայնական ներդաշնակ աշխատանք, այլ մասնում են լոկ մ ե ք ե ն ա կ ա ն հ ա մ ե ը ա շ լ ու թ ի լ ը ն, որ յատուկ է բոլոր նախնի համախմբումներին—լոկ անհատների մի հաւաքելիք և ոչ իսկական օրգանիզմ: Նրանք տրւում են սովորաբար իրերի հասանքին և անվերջ գեղեցրում՝ բուտիայի, հին պայպիան սովորութիւնների բունակալ անբաժանութեան տակ:

Բնութիւնը և աշխատանքը դեռ բոլորը չեն՝ ազգային ճակատագրի էւօլիւցիայի մէջ կայ և պատմութիւնը:

Կ Ա Չ Մ Ա Կ Ե Ր Պ Ա Կ Ա Ն

Լ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր

«Գրօշակի» լսմբագրութիւնը, պարսկական Մէջլիսի բացման առթիւ, նոյեմբերի 17-ին տւեց հետեւեալ շնորհաւորական հեռագիրը:

Մէջլիսի նախագահին,
Շնորհաւորում եմք Մէջլիսի բացումը՝ յուսալով որ սահմանադրական Պարսկաստանը պիտի կարողանայ պատուաւոր կերպով պաշտպանել երկրի ազատութիւնը և քաղաքացիների հաւասարութիւնը, առանց ցեղային խտրութեան:

Սրան իբր պատասխան, նոյեմբերի 22-ին, ստացւեց հետեւեալ հեռագիրը:

Դաշնակցութեան, ժընկվ.

Խորապէս զգացած ձեր սիրալիկ շնորհաւորականով խնդրում եմ հանձնեք ըմդունել շնորհակալութիւններս:

ՄԵՋԼԻՍԻՆՍԻՍԱԿԱՆ
Մօստեսարէր ԴՕՈՒԷ

Ա Չ Դ

Յը խնդրեմք «Գրօշակի» հատով ստացող բաժամորդներէ մորոգել իրենց հասցէները, ուղարկելով մեզի բաժնեգրի մակառակ պարագային պիտի դադրեցնենք առաքումը մոր տարիէ սկսած:

«ԴՐՕՇԱԿԻ» ԲԱՃԱՆԳԻՆՆ Է Յ ՖՐԱՆԿ: